

Oud@Utrecht

Utrecht Boekenstad

Themanummer

Utrecht Boekenstad

Al vele eeuwen lang wordt in Utrecht de pen gehanteerd en vindt het geschreven woord er zijn weg naar steeds nieuwe groepen lezers. In de middeleeuwse kerkenstad werden de monniken en kanunniken allemaal geacht de teksten van de Heilige Schrift te kunnen lezen en de psalmen te kunnen zingen. Weldra voegden zij aan dat corpus hun eigen geschriften toe. Met de uitbouw van Utrecht als centrum van kerkelijk en wereldlijk bestuur nam het belang van het geschreven woord alleen maar toe.

De bibliotheken van de vele Utrechtse kloosters en kapittels waren rijkelijk gevuld en ook buiten hun muren raakten velen betrokken bij de productie en decoratie van boeken. Het is dan ook niet verbazend dat juist in Utrecht de eerste boeken van de drukpers rolden, toen deze nieuwe techniek in het midden van de 15e eeuw de noordelijke Nederlanden bereikte. Waren het aanvankelijk alleen de geestelijken die het schrift meester waren, inmiddels namen ook andere stadsbewoners de pen op. Er verschenen vertalingen van Latijnse teksten, kronieken in de volkstaal, preken, toneelstukken, pamfletten, liederen, gedichten...

Mede dankzij de aanwezigheid van de universiteit wemelde het ook in later eeuwen van de schrijvers in de stad. Zo ontpopte menig theologiestudent zich in de 19e eeuw tot dichtende dominee. Voor het werk van sommige schrijvers vormde Utrecht een dankbaar decor, anderen wilden liefst zo snel mogelijk weg uit de Domstad. 'In Utrecht zitten is tijd en levenslust verspillen', vond Slauerhoff. Zelfs Utrecht-chroniqueur C.C.S. Crone vertrok uiteindelijk naar Amsterdam. De jonge auteurs van de zogenaamde Utrecht Maffia zetten zich eind 20e eeuw juist nadrukkelijk af tegen de hoofdstad. In 2017 werd Utrecht vanwege het bruisende literaire leven als eerste Nederlandse stad uitgeroepen tot Unesco City of Literature.

Dit themanummer wil Utrecht Boekenstad presenteren in de breedste zin van het woord. De artikelen gaan niet alleen over schrijvers maar ook over drukkers, uitgevers, bibliothecarissen en boekhandelaars. En niet onbelangrijk: al speelden mannen in de Utrechtse boekenwereld vaak de hoofdrol, de stad telde ook vele vrouwen die publiceerden of zich anderszins met boeken bezighielden. Mede dankzij de bijdrages vanuit het project 'Women writers in history' is daarvoor in dit themanummer extra aandacht.

De redactie

Omslag

Detail van het vroegst bekende gedrukte boek van het Nederlandse taalgebied, *Historia scholastica* van Petrus Comestor. Het werd in 1473 in Utrecht gedrukt door Nicolaes Ketelaer en Gerard de Leempt.

UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK UTRECHT, FOTO PETER ROTHENGATTER.

Women writers in history

Enkele artikelen over vrouwelijke schrijvers in dit themanummer komen voort uit een internationale onderzoekssamenwerking, geïnitieerd door Suzan van Dijk vanuit het Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis (KNAW). Dit project richt zich op de rol die publicerende vrouwen hebben gespeeld in verschillende Europese landen. Daarvoor wordt informatie ingevoerd in een online database met gegevens over duizenden schrijfsters, van Sappho in de klassieke oudheid tot in het begin van de 20e eeuw. Onder hen zijn honderden Nederlandse en enkele tientallen Utrechtse vrouwen. De database is te vinden op <http://resources.huygens.knaw.nl/womenwriters>.

De keuze voor de behandelde auteurs (Petronella Moens, Agatha Snellen, A.S.C. Wallis en Belle van Zuylen) is eigenlijk willekeurig. De selectie is niet representatief en deze vrouwen waren niet per se uitzonderlijk. Wel hebben zij gemeenschappelijk dat ze 'iets te zeggen' hadden én dat er naar hen geluisterd werd. Het is maar de vraag of we hen moeten zien als 'dwarsdenksters', een term die in de laatste Boekenweek werd gebezigd. Maar er was een publiek voor hun werk dat uitgevers wensten te bedienen, en daarmee werden deze schrijfsters in de praktijk dwarsdoensters: ze vulden hun leven totaal anders in dan men van een vrouw verwachtte.

Colofon

Tijdschrift Oud-Utrecht 93e jaargang nummer 3, juni 2020 / ISSN 1380-7137. Uitgave van de Historische Vereniging Oud-Utrecht, verschijnt zes keer per jaar.

Redactie Arjan den Boer (eindredactie), Lisette le Blanc, Elisabeth de Ligt, Marion van Oudheusden, Joyce Pennings, Bettina van Santen, Kaj van Vliet. **Redactieadres** redactie.tijdschrift@oud-utrecht.nl / Postbus 131, 3500 AC Utrecht. **Kopij** maximale omvang 2.500 woorden (inclusief noten/bronnen). Redactierichtlijnen: zie www.oud-utrecht.nl.

Publicatierechten van afbeeldingen zijn naar beste intentie geregeld. Wie meent dat zijn of haar rechten niet zijn gerespecteerd wordt verzocht contact op te nemen.

Ontwerp Jeroen Tirion BNO, Utrecht. **Druk** Drukkerij Roelofs BV, Enschede.

Verkooppunten losse nummers à € 4,50 (themanummers à € 7,50) via www.oud-utrecht.nl/webwinkel en bij Het Utrechts Archief (Hamburgerstraat 28), Centraal Museum (Agnietenstraat 3), Museum Catharijneconvent (Lange Nieuwstraat 38), Utrecht Toerisme (Domplein 9). Boekhandels: Broese (Stadhuisbrug 5), Bruna (Nachttegaalstraat 83 en Zevenwouden 220), Bruna Verdouw (Hoogzandveld 38, Nieuwegein).

Historische vereniging Oud-Utrecht is opgericht in 1923 en wil de kennis van en belangstelling voor Utrechtse geschiedenis, archeologie en monumenten stimuleren en waken over het behoud van het lokale en regionale erfgoed.

Voorzitter Dick de Jong. **Secretariaat** secretariaat@oud-utrecht.nl / Postbus 91, 3500 AB Utrecht.

Lidmaatschap Contributie € 37,50 per jaar (huisgenootlid € 17,50 / jongeren tot 26 en U-pashouders € 20 / bedrijven € 50). **Ledenadministratie** Aanmelden of opzeggen (vóór 1 december) via ledenadministratie@oud-utrecht.nl / Zuiderstraat 18a, 3434 BH Nieuwegein. Bank: NL27 INGB 0000 575 520, Nieuwegein.

Website www.oud-utrecht.nl / redactie.website@oud-utrecht.nl.

Inhoud

Bart Jaski

4 Boeken zoeken in de Mariakerk

Marco van Egmond

8 Boekdrukkers en -verkopers in kaart

Andrea van Leerdam

12 De drukken van Jan Berntsz

Suzan van Dijk

17 Belle van Zuylen: meer dan één verhaal

Ans J. Veltman-van den Bos

23 Petronella Moens in Utrecht

Leen Dorsman

26 Dominees en andere dichters

Niels Bokhove

30 Nicolaas Beets, stadsdichter avant la lettre

Fia Dieteren

35 De Indische sprookjes van Agatha Snellen

Orsolya Réthelyi

38 Een Utrechtse schrijfster, bekend in Hongarije

Wim Hazeu

40 Dichter-scheepsarts Slauerhoff in Utrecht

Petra Teunissen-Nijssse

44 Huisjes van kaarten, een Utrechtse roman

Marijke van Dorst

49 C.C.S. Crone bij uitgeverij Bruna

Arjan den Boer

54 Bibliotheekdirecteur Eleonora Zwager-Gehner

Lex van Rens en Timo Houtekamer

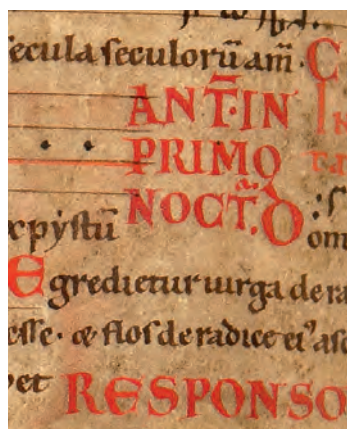
59 De Heksenkelder werd Savannah Bay

Elisabeth de Ligt

63 De Utrecht Maffia en Ronald Giphart

Arjan den Boer en Niels Bokhove

66 Verdwenen boekhandels

Boeken zoeken in de Mariakerk

Achter de Mariaplaats vinden we de pandhof van de Mariakerk, een overblijfsel van een van de fraaiste middeleeuwse kerken van Utrecht. Schilderijen en tekeningen van Pieter Saenredam (1597-1665) laten zien dat de Mariakerk een grote, rijke kerk was. Door inkomsten uit landerijen die aan het Mariakapittel waren geschonken, was het een van rijkste kapittels in Utrecht. De kanunniken, niet gehinderd door een gelofte van armoede, konden een relatief luxueus leven leiden. Die luxe wordt ten dele gereflecteerd in het boekenbezit.

Bart Jaski is conservator handschriften en oude drukken (raria) bij de Universiteitsbibliotheek Utrecht (UBU). Hij is aan het Trinity College Dublin gepromoveerd op successie en het Ierse koningschap.

Uit de bronnen blijkt dat de Mariakerk een aanzienlijke bibliotheek had. In de 17e eeuw bevond die zich boven de ingang aan de oostkant van het kerkcomplex. Er werd in die periode echter niet zorgvuldig met de boeken omgegaan. De collectie was publiekelijk toegankelijk en de mooiste handschriften waren toeristische attracties. De massieve zesdelige Zwolse Bijbel, na veertien jaar schrijfwerk voltooid in 1476, werd zelfs gebruikt als een soort gastenboek waarin honderden bezoekers uit binnen- en buitenland rond 1700 hun naam achterlieten. Met behulp van internet zijn sommige namen eenvoudig te identificeren, zoals die van Georg Ludwig von Kielmansegg (een neef van de Britse koning George I), de Friese classicus Sigebert Haverkamp, de Ame-

rikaanse astronoom Thomas Brattle van Harvard en de Utrechtse dichteres Katharina Johanna de With en haar zussen. Ook de Franse markies Jean de Montmorency en zijn vrouw en de diplomaat Bellair Valentin Du Close uit Savoye lieten hun namen achter. Laatstgenoemde was in Utrecht vanwege de vredesonderhandelingen voor de Vrede van Utrecht in 1713.

De inscripties geven een uniek beeld van wie in deze periode Utrecht bezochten. Sommigen deden meer dan hun naam in de bijbel te schrijven. Tientallen miniaturen werden op soms ruwe wijze uit het manuscript gesneden en als souvenir meegenomen. Enkele daarvan doken later weer op in Engeland. De diensten van de Engelse gemeente in Utrecht werden sinds 1651 in de Mariakerk gehouden en daarom bezochten veel Engelsen de kerk. Het toezicht op de boeken liet duidelijk te wensen over. Toen de Utrechtse kapittels op last van Napoleon werden opgeheven, werd begonnen met de sloop van de al vervallen Mariakerk. De boeken van de kapittels werden ondergebracht in het Domein-Archief en in 1844 overgedragen aan de Universiteitsbibliotheek Utrecht (UBU). Intussen was de collectie van de Mariakerk aanzienlijk geslonken: afgerond waren er nog 45 banden handgeschreven boeken en 90 gedrukte werken. Dat is ongeveer evenveel als er van de andere vier kapittelbibliotheken bewaard is gebleven.

- < Pieter Saenredam, De Mariaplaats met de Mariakerk in Utrecht, 1659. MAURITSHUIS, DEN HAAG
- ✓ Zwolse Bijbel, 1462-1476. Profeet Micha, een van de uitgesneden miniaturen. UBU HS. 31, VOL. 4, FOL. 243R, EN HS. 15 C 11. FOTO PETER ROTHENGATTER, HETFOTOATELIER
- > Antifonarium, eerste helft 12e eeuw. UBU HS. 406, FOL. 5V. FOTO PETER ROTHENGATTER, HETFOTOATELIER

De oorspronkelijke bibliotheek moet echter veel omvangrijker zijn geweest. Wat was er met de rest van de boeken gebeurd?

Liturgie in boeken

Kijken we naar de collectie in de universiteitsbibliotheek, dan blijkt dat de meeste handschriften dateren uit de 15e eeuw. Een tiental is geschreven in de 14e eeuw en vijf in de twee eeuwen daarvoor. Opvallend is het relatief grote aantal liturgische handschriften, zeker vergeleken met wat er over is gebleven uit de andere vier kapittelbibliotheeken. Voor ons begrip van de Utrechtse liturgie is de collectie van de Mariakerk van cruciaal belang. De twee oudste handschriften zijn ook liturgisch van aard: een collectarius (gebeden met daarbij de eerste regels van gezangen) en een antifonarium (gezangen), beide uit de eerste helft van de 12e eeuw. Ze zijn intensief gebruikt; het perkament is veelal vies en verbrokkeld en besprenkeld met kaarsvet. Aanvullingen en aanpassingen laten zien dat beide regelmatig werden bijgewerkt; het antifonarium zelfs tot in de 15e eeuw. De laatste, bekend als Hs. 406, is vermaard onder muziekhistorici die zich met de middeleeuwen bezighouden. De collectie bevat nog een dozijn

andere liturgische handschriften, met als hoogtepunt het Pontificale van Sint-Marie, rond 1450 prachtig geïllumineerd door de Meester van Katharina van Kleef. Ook al is dit een indrukwekkende liturgische collectie, we kunnen er vanuit gaan dat ook hier het een en ander ontbreekt, zeker uit de tijd dat het kapittel werd gesticht en de vraag naar boeken groot zal zijn geweest. Wel zijn er handschriften verlo-

ren gegaan bij een brand en gevechten in de jaren rond 1130. Bronnen vermelden dat er in 1562 ruim 60 boeken in het koor lagen; deze zullen overwegend liturgisch van aard zijn geweest. Andere boeken zullen in de bibliotheek hebben gestaan. Afgaande op de collectie in de universiteitsbibliotheek betrof het overwegend theologische handschriften zoals verhandelingen van de kerkvaders, aangevuld met enkele exemplaren van kerkrechtelijke, historische of medische aard. Alle handschriften in de universiteitsbibliotheek zijn opnieuw gebonden in een band van schaapsleer; de originele middeleeuwse banden zijn verloren gegaan.

Binnen- en buitenland

Het merendeel van de handschriften is in Utrecht geschreven, waarschijnlijk in het Mariakapittel zelf, maar sommige komen van elders. Enkele kunnen uit Frankrijk zijn meegenomen door kanunniken die daar hadden gestudeerd. Er werden echter ook boeken elders besteld, zoals in Delft, Deventer en Zwolle. De jurist en deken Hermanus Droem, die had gestudeerd in Parijs en Keulen, bestelde de al genoemde zesdelige geïllustreerde bijbel bij de Broeders des Gemene Leven in Zwolle (UBU Hs. 31). Dit kostte hem vijfhonderd goudgulden, een fortuin waarvoor hij ook twee kapittelhuizen in het centrum van Utrecht had kunnen bouwen. En dat is nog niet alles, want daar-

naast bestelde hij ook een grote zeventalige bijbel die zich nu in de Bibliotheca Casanatense in Rome bevindt (Hss. 4212-4218), nog wel met de originele banden. De bijbel werd geïllustreerd door de Meester van Yolande van Lalaing en de Meester van Hermannus Droem. Deze twee verluchters werkten ook samen om een van de missalen van de Mariakerk te decoreren (UBU Hs. 403). Dit deden zij waarschijnlijk in Utrecht, maar het handschrift zelf lijkt in Delft te zijn geschreven. Ook dit handschrift werd later beschreven door toeristen. De bovengenoemde prachtig versierde manuscripten zijn uitzonderlijk en niet representatief voor de rest van de boeken van de Mariakerk, die over het algemeen soberder van aard zijn. De meest kostbare handschriften werden doorgaans door kanunniken zelf aan de bibliotheek geschenken. Dit geldt ook voor de gedrukte boeken, waarvan de duurder exemplaren met miniaturen zijn verlucht. De rijkdom van het Mariakapittel kwam vooral van de kanunniken, die vaak tot de meer vooraanstaande Utrechtse families behoorden. Onder de gedrukte boeken valt op dat het aandeel liturgische werken veel kleiner is dan bij de handschriften, maar verder zijn de verhoudingen ongeveer hetzelfde, afgezien van een kleine verzameling met de teksten van klassieke auteurs die in de late 15e eeuw werd verkregen. Op een uitzondering na zijn alle pakweg 90 boeken gedrukt tussen 1469 en 1539 in de grote centra in Europa waar de meeste boeken werden uitgegeven, zoals Lyon, Bazel, Parijs, Venetië en Keulen. Slechts enkele boeken zijn gedrukt in de Lage Landen, zoals in Utrecht of Deventer. De gedrukte boeken zullen een deel van de handschriften overbodig hebben gemaakt.

Boeken op drift

De bibliotheek van de Mariakerk bevatte dus boeken die voor algemeen gebruik waren aangeschaft en die door schenking werden verkregen. Ze konden echter ook weer uit de bibliotheek verdwijnen. Een opmerkelijk

voorbeeld is het oudst bekende handschrift uit de gehele collectie, een 10e-eeuws evangelistarium. Het is wellicht geschreven in Bremen en werd nota bene gebruikt als eedboek voor intredende kanunniken (Utrecht, Catharijneconvent, BMH h 9). Het dook aan het einde van de 19e eeuw op in de kerk van Nes aan de Amstel.

Een martyrologium met daarbij de annalen van Sint-Marie, begonnen in 1130, kwam in handen van Theodricus de Houne (Diederik Hoen), waarschijnlijk van het geslacht dat Hoensbroek in Limburg in bezit had. Of hij iets te maken had met het Mariakapittel is onduidelijk. Het handschrift kwam later in Engeland terecht, alvorens via verschillende bezitters in het Museum Meermanno in Den Haag te belanden (Hs. 10 B 17). Nog opmerkelijker is het verhaal van een ordinarius uit 1435, die in 1720 in de ruïne van Melrose Abbey werd gevonden (Londen, British Library, Add. 9769). Kan het zijn dat dit handschrift in Engeland belandde omdat het, net als verschillende uitgesneden miniaturen uit de Zwolse Bijbel, als souvenir werd meegenomen?

De enkele handschriften van de Mariakerk die zich buiten de collectie van de Utrechtse universiteitsbibliotheek bevinden, geven geen antwoord op de vraag wat er met de rest van de collectie is gebeurd. De oplossing bevindt zich opmerkelijk genoeg in de universiteitsbibliotheek zelf, maar in een andere collectie dan die van de Mariakerk. Na de protestantse beeldenstorm in 1566 zat de schrik er goed in bij het katholieke kapittel en uit voorzorg besloot men de boekencollectie onder te brengen bij verschillende kanunniken. De gedrukte boeken werden ongetwijfeld nog als waardevol beschouwd, maar veel handgeschreven boeken hadden toen al nauwelijks meer praktische waarde, omdat de meeste kanunniken het oude schrift niet goed meer konden lezen.

Zover we nu kunnen nagaan werd een flinke partij handschriften ondergebracht bij de kanunnik Hubert van Buchell (1513-1599),

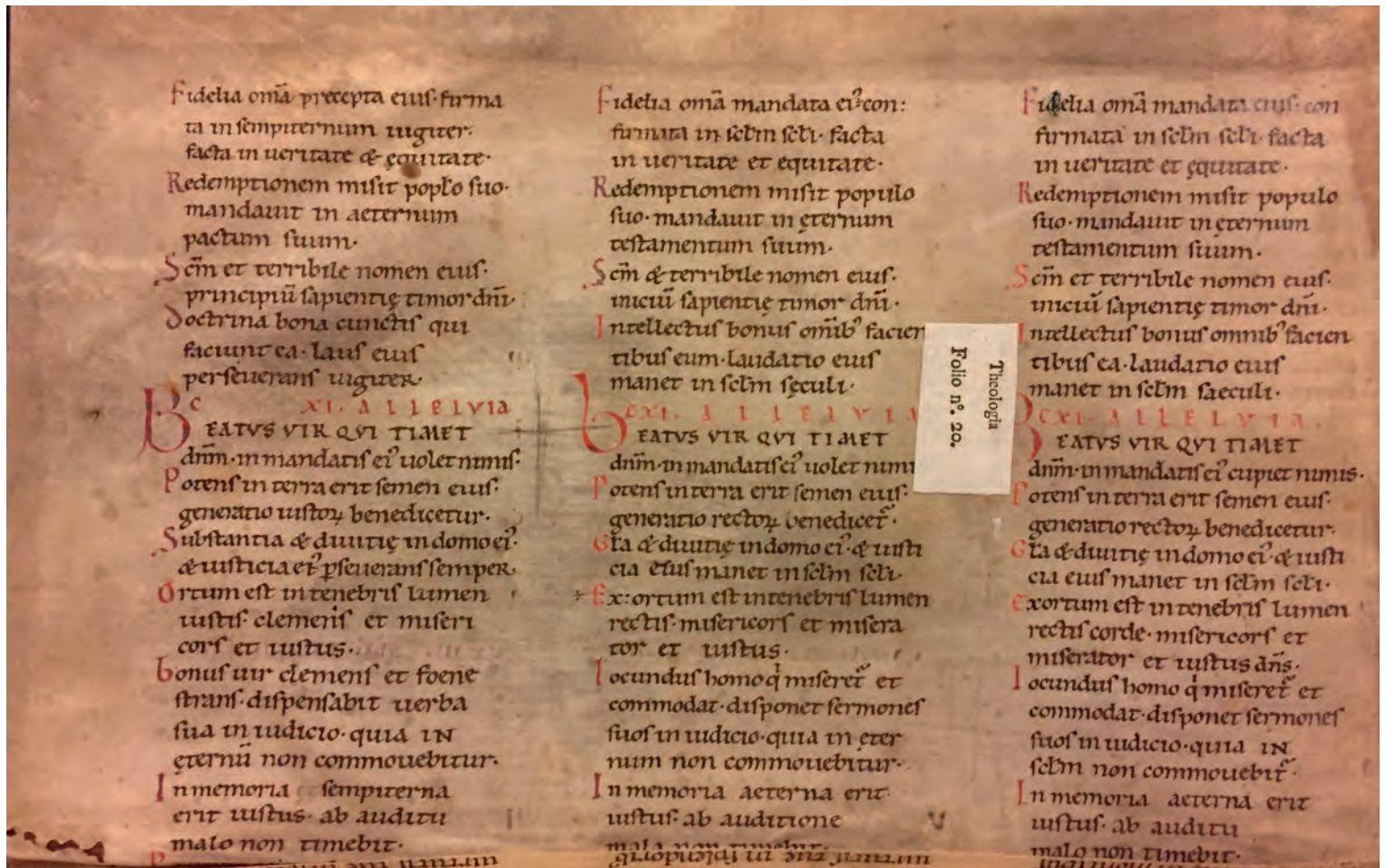

Onderzoek boekencollectie Hubert van Buchell

Hubert van Buchell (1513-1599) was een van de kanunniken van de Mariakerk. Toen hij in 1570 naar Keulen vluchtte, kon hij in dit grote druk- en handelscentrum zijn boekencollectie uitbreiden met theologische werken, maar ook protestantse pamfletten, kronieken en reisverslagen - in het Latijn, Duits en Frans. Hij overleed in Keulen, maar doneerde zijn boeken aan de Jacobijkerk in Utrecht. De collectie kwam terecht bij de stadsbibliotheek, die vanaf 1636 ook als universiteitsbibliotheek fungeerde.

Het bijzondere van de collectie Van Buchell is dat deze in vrijwel originele staat bewaard is gebleven. De ruim 2.200 titels zijn in meer dan 620 banden verzameld. Deze worden nu bestudeerd door een

internationaal team van onderzoekers in het project 'Sammelband 15-16', waarvan de resultaten in een database gepubliceerd zullen worden. Aan de Universiteit Utrecht is Katell Lavéant met dit onderzoek bezig, mogelijk gemaakt door de Descartes-Huygensprijs van de KNAW die zij in 2018 won. De indeling van de verzamelbanden en de daarin aangebrachte annotaties moeten duidelijk maken hoe Van Buchell verbanden legde tussen verschillende teksten. Daarnaast kunnen de banden inzicht geven in de technieken van de boekbinders en hun tarieven, die in de schutbladeren zijn genoteerd. Zo levert de collectie van een individu een schat aan nieuwe informatie over de 16e-eeuwse lees- en boekcultuur.

Boethius, 'De consolazione philosophiae' (Gent 1485), in 1677 aan het Mariakapittel geschonken door kanunnik Joannes de Milaen. UBU X FOL 4 RARIORA, FOL 46V. FOTO PETER ROTHENGATTER, HETFOTOATELIER

Blad van een 12e-eeuws psalterium met drie Latijnse vertalingen, ingebonden in een boek van 1559 uit de collectie van Hubert van Buchell. UBU E FOL 20, FOTO BART JASKI

Anoniem schilderij van Hubert van Buchell, 1574. UNIVERSITEITS-BIBLIOTHEEK UTRECHT

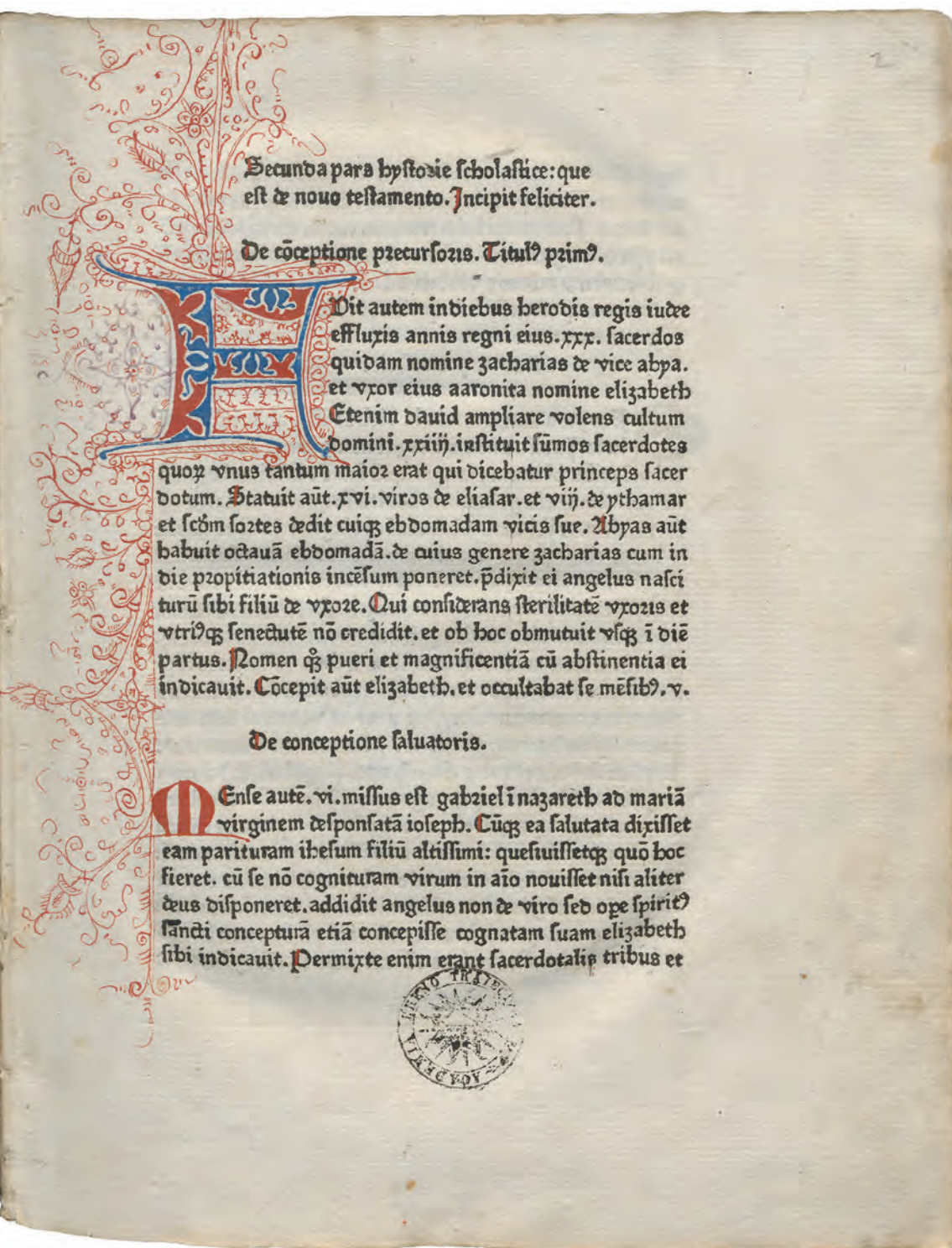
oom van de Utrechtse historicus Aernout van Buchell (1565-1641). Toen Spaanse troepen Utrecht bezetten, vluchtte Hubert in 1570 naar Keulen, waar hij tot zijn dood zou blijven en een aanzienlijke bibliotheek aanlegde. De boeken die hij aanschafte liet hij inbinden met schutbladen om het titelblad en laatste blad van het boek te beschermen, zoals toen gebruikelijk was. De rijke maar gierige Hubert gebruikte daarvoor perkamenten bladen die afkomstig waren van uit elkaar gehaalde handschriften uit de Mariakerk - waarschijnlijk de exemplaren die bij hem in bewaring waren gegeven. De universiteitsbibliotheek heeft enkele handschriften uit de Mariakerk waarvan stukken ontbreken, en bladen van die ontbrekende stukken zijn gebruikt als schutblad voor de boeken van Buchell. Van andere schutbladen is een Utrechtse herkomst ook aantoonbaar. We komen

zelfs bladen van een evangeliarium en een psalterium tegen die uit de 12e eeuw stammen, de beginperiode van de Mariakerk. De bijna duizend banden van Van Buchell, die uiteindelijk in de stadsbibliotheek terechtkwamen (en zodoende in de universiteitsbibliotheek), lijken vol te zitten met fragmenten van handschriften die zich ooit in de bibliotheek van de Mariakerk bevonden. Begin 2020 is begonnen met een grootschalig onderzoek naar de handschriftfragmenten in de boeken van Van Buchell. Mocht de bovenstaande hypothese worden bevestigd dan hebben we de meest uitgebreide restanten van een middeleeuwse bibliotheek uit de Lage Landen in handen. De Mariakerk zelf mag dan verdwenen zijn, de overblijfselen zijn nog altijd indrukwekkend en tonen eens te meer aan hoe voortaanstaand Utrecht was als kerkelijk centrum en de boekenstad van de Lage Landen.

Literatuur

- S. van Haaren, 'De gevolgen van de openbaarstelling van de Zwolse Bijbel: vernieling of historische verrijking?', *Article 13* (november 2014) pp. 14-19.
- H.M. Haverkate en C.J. van der Peet, *Een kerk van papier. De geschiedenis van de voormalige Mariakerk te Utrecht* (Zutphen 1985).
- K. van der Horst, L.C. Kuiper-Brussen en P.N.G. Pesch (red.), *Handschriften en oude drukken van de Utrechtse universiteitsbibliotheek* (Utrecht 1984).
- B. Jaski, 'Collecties handschriftfragmenten in de Universiteitsbibliotheek Utrecht', *Perkament in stukken: teruggevonden middeleeuwse handschriftfragmenten* (Hilversum 2018) pp. 22-33.
- C. Vellekoop, 'Liturgie in een Utrechtse kapittelkerk: de koorboeken van Sint Marie', *Utrecht tussen kerk en staat* (Hilversum 1991) pp. 227-241.
- K. van Vliet, *In kringen van kanunniken: munsters en kapittels in het bisdom Utrecht 695-1227* (Zutphen 2015).

Utrechtse boekdrukkers en -verkopers in kaart

Het is twijfelachtig of het van oorsprong 12e-eeuwse Bijbelse leerboek over de wereld-geschiedenis van Comestor, dat in 1473 bij de Utrechtse drukkers Nicolaes Ketelaer en Gerard de Leempt van de pers kwam, daadwerkelijk de vroegste Utrechtse druk is. Vermoedelijk werden al vanaf ongeveer 1466 boeken gedrukt in de Domstad.² Deze zogeheten prototypografische drukken zijn echter niet met zekerheid te dateren en te lokaliseren. De primeur van het vroegst bekende gedrukte boek in de Noordelijke Nederlanden komt daardoor aan Ketelaer en De Leempt toe.³ Zij waren ook de belangrijkste spelers op het toneel van de vroegste Utrechtse boekdrukkerij: van de 64 dateerbare drukken die tot en met 1481 in de stad verschenen, kwam maar liefst de helft van hun pers. In dezelfde periode waren er nog vier andere drukkers actief in Utrecht. De enige van wie we de naam weten is Johann Veldener, in 1480 de drukker van de Nederlandse editie van Werner Rolevincks wereld-geschiedenis *Fasciculus temporum*.⁴ De andere drie worden aangeduid als 'drukker van de Haneron', 'drukker van de Alexander Magnus' en 'drukker van het Monogram'. Van deze anonieme drukkers zijn ook de locaties in de stad onbekend, wat overigens ook geldt voor Ketelaer en De Leempt. We kennen alleen de locatie van Johann Veldener: in *Fasciculus temporum* vermeldt hij in zijn impressum 'tutrecht opten dam'. Hij was dus gevestigd op de Pausdam, in de buurt van de Dom in het hart van de stad.

Inventarisatie

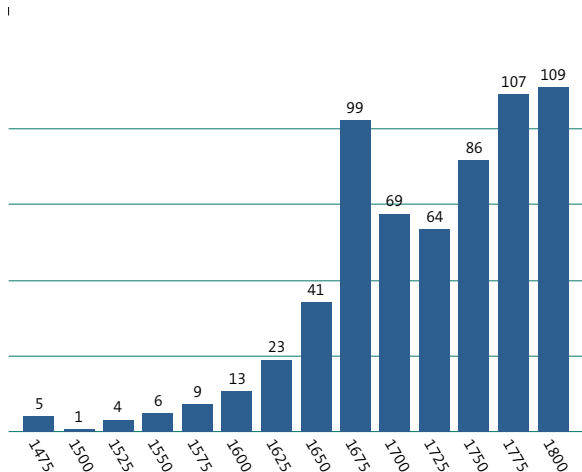
In navolging van Veldener gingen steeds meer Utrechtse boekdrukkers al dan niet gedetailleerde informatie over hun werklocatie en vaak ook hun uithangbord opnemen in hun impressa. Een systematische inventarisatie en visualisatie van deze informatie biedt mogelijkheden voor de bestudering van het Utrechtse boekenbedrijf. In 2015 en 2016 hebben de Universiteit van Amsterdam, Het Utrechts Archief, de Universiteitsbibliotheek Utrecht en de Utrechtse Faculteit Geesteswetenschappen hiervoor de handen ineengeslagen. Stagiaire Margot Nolte stelde op basis

Utrecht was de bakermat van de Noord-Nederlandse boekdrukkunst. In de Domstad verscheen in 1473 het eerste, met zekerheid te dateren gedrukte boek van het Nederlandse taalgebied: Petrus Comestors *Historia scholastica*.¹ Een levendige bedrijfstak ontkiemde. Hoe ontwikkelde de sector van Utrechtse boekdrukkers en -verkopers zich in de daaropvolgende eeuwen? Hoeveel waren het er en waar in de stad waren zij gevestigd? Een inventarisatie en visualisatie van het Utrechtse boekenbedrijf tussen 1450 en 1800 biedt antwoorden.

Marco van Egmond is conservator kaarten, atlanten en gedrukte werken bij de Universiteitsbibliotheek Utrecht. Hij is gepromoveerd op het 18e-eeuwse cartografische uitgevershuis Covens & Mortier.

Website Utrechtse drukkers en uitgevers

De website *Geocontexting Printers and Publishers 1450-1800* (<https://www.arkyves.org/view/geocontextutrecht>) biedt een visuele toegang tot de gegevens over Utrechtse drukkers en uitgevers. Ontwikkelaar Etienne Posthumus (Arkyves) werkte de data om tot een aantrekkelijke interface met een tijd-ruimtebenadering. Op de site zijn alle locaties van boekhandelaren aanklikbaar gemaakt op een kaart, terwijl met de tijdsbalk (rechtsonder) een periode kan worden gekozen. Door één van de locaties aan te klikken verschijnt de naam van de drukker of uitgever, vaak aangevuld met een korte biografische schets, adressen en beschrijvingen van eventuele uithangborden. Ook wordt gelinkt met de STCN (Short-Title Catalogue, Netherlands), de bibliografie van alle Nederlandse publicaties uit de periode 1540-1800. Zo is het eenvoudig om een indruk te krijgen van het fonds van een boekverkoper. Aan een koppeling met drukkersmerken en iconografisch materiaal op Arkyves wordt gewerkt. Met deze website staat onderzoekers, studenten en andere geïnteresseerden een handig instrument ter beschikking voor het analyseren van de historische Utrechtse boekhandel.

< Beginpagina van 'Historia scholastica', Petrus Comestor (Utrecht, 1473). UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK UTRECHT, MAG: E FOL 100 RARIORA

> Schermafbeelding van de website Geocontexting Printers and Publishers 1450-1800.

▲ Aantallen Utrechtse drukkers en uitgevers actief in periodes van 25 jaar tussen 1450 en 1800. DATA: GEOCONTEXTING PRINTERS AND PUBLISHERS 1450-1800

▼ Impressum van Johann Veldener in Werner Rolevinck, 'Fasciculus temporum' (Utrecht, 1480). UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK UTRECHT, THO: RAR 11-27 QU

van grondige literatuurstudie en beperkt archiefonderzoek een database samen met vermeldingen van Utrechtse drukkers en hun locaties. Op basis hiervan werd de website *Geocontexting Printers and Publishers 1450-1800* gemaakt (zie kader).⁵ Het boekdrukkersonderzoek heeft geleid tot enkele interessante wetenschappelijke inzichten en onderzoeksmogelijkheden. Zo is voor het eerst een vrij compleet beeld ontstaan van de omvang van het Utrechtse boekenbedrijf tussen 1450 en 1800, gerekend naar aantallen drukkers en uitgevers. Verder worden op grond van de geografische spreiding van de drukkerijen en uitgeverijen bepaalde ruimtelijke patronen in de tijd herkenbaar.

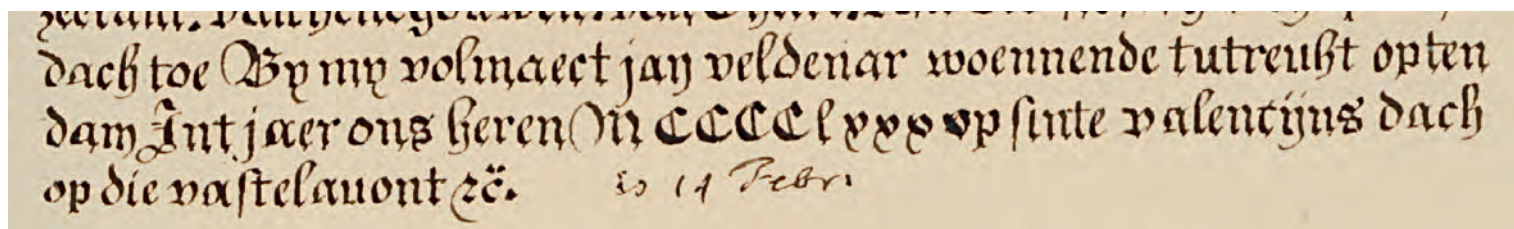
Bescheiden begin

De stad Utrecht mag dan aan de wieg hebben gestaan van de Noord-Nederlandse boekdrukkunst, aanvankelijk was het absolute aantal drukker-uitgevers erg bescheiden. Zoals gezegd waren rond 1480 slechts vijf vakbroeders actief op het terrein van het drukken en uitgeven van boeken. Daarmee vormden zij nauwelijks een kweekvijver voor nieuwe generaties. Toen Johann Veldener in 1481 naar Culemborg verhuisde, kwam het tot een onderbreking van de Utrechtse boekdruk van meer dan drie decennia! Dit hield ook verband met de langdurige economische stagnatie van de stad na de Stichtse burgeroorlog (1481-1484), waardoor de vraag naar boeken fors terugliep. Pas vanaf 1514 ging Jan Berntsz. zich als boekdrukker in Utrecht roeren en hij zou er tot 1530 de enige drukker blijven. Deze voorzichtige eerste stappen op het terrein van de Utrechtse boekdrukkunst zijn goed zichtbaar in een grafiek, gebaseerd op

de inventarisatie van de Utrechtse drukkers en uitgevers. Deze laat duidelijk zien dat de bedrijfstak tijdens de gehele 16e eeuw geen grote groei doormaakte. In feite waren de Utrechtse drukkers destijds op de vingers van twee handen te tellen. Onder hen waren echter wel belangrijke namen. Bijvoorbeeld Jan van Doesburch, goed voor 57 Utrechtse drukken, die rond 1530 als compagnon de nering van Jan Berntsz. kwam versterken. En vanaf 1538 runde Herman van Borculo meer dan 40 jaar lang een boekdrukkerij in de Domstad, waarmee hij de basis legde voor een bloeiend familiebedrijf.

Groeïende sector

De stad Utrecht telde rond 1500 zo'n 25.000 inwoners. Naar huidige maatstaven niet veel, maar het was destijds de grootste en belangrijkste stad in de Noordelijke Nederlanden. Het is dan ook niet verwonderlijk dat juist hier het drukken van boeken als eerste opgang maakte, ook omdat er met de vele kloosters en abdijen een echte schrijf- en leescultuur heerste. In tegenstelling tot andere Noord-Nederlandse steden maakte Utrecht in de daaropvolgende eeuwen echter weinig groei door. Het aantal inwoners bleef tussen 1600 en 1800 zo rond de 30.000 schommelen. Hoewel Utrecht hierdoor naar verhouding aan belang inboette, groeide de boekverkoopsector in deze periode sterk. Vooral in de tweede helft van de 17e en tweede helft van de 18e eeuw waren relatief veel drukkers en uitgevers actief. In totaal blijken in beide eeuwen ruim 300 mensen werkzaam te zijn geweest in het Utrechtse boekenbedrijf.⁶ In het algemeen gold dat de boekdrukkunst steeds meer fungeerde als informatieleverancier op het gebied van

politiek-bestuurlijke besluiten en nieuws voor de bevolking. De Utrechtse boekhandel had daarbij een regionale functie, ook omdat er geen drukkers en uitgevers waren in omliggende steden als IJsselstein, Montfoort, Woerden en Oudewater. Ook de oprichting van de Utrechtse universiteit in 1636 betekende een belangrijke stimulans voor de plaatselijke boekhandel. Denk bijvoorbeeld aan academiedrukkers als Abraham van Herwijck, Hermannus Ribbius, François Halma en Aegidius en Petrus Roman. De inventarisatie van drukkers en uitgevers noopt tot een bijstelling van de tot voor kort in de literatuur aangenomen populariteit. Werd voorheen uitgegaan van ongeveer 250 boekhandelaren, tijdens het onderzoek kwamen de namen van maar liefst ruim 350 drukkers en uitgevers boven water!¹⁷ Of zij daadwerkelijk allemaal een fysiek pand met bedrijfsfunctie bezaten, is echter sterk de vraag. Er was ook een flinke groep ambulante boekverkopers actief, die drukwerk verspreiden als stalhouder, marktman of rondtrekkende marskramer. Aan het einde van de 18e eeuw bleek maar liefst een derde van alle Utrechtse boekhandelaren ambulante. De groep stalhouders is echter niet altijd scherp af te bakenen; veel boekwinkeliers waren ook actief op markten. De boekverkoper Arend Stubbe bijvoorbeeld, werkzaam aan het eind van de 18e eeuw, had behalve een winkelpand op de Oudegracht bij de Hamburgerbrug ook een kraam op de Utrechtse jaarmarkt.

Vestigingsplaatsen

Doordat de Utrechtse drukkers en uitgevers in de loop van de tijd steeds vaker adresgegevens in hun boeken opnamen, is het in principe mogelijk om hun vestigingsgedrag te onderzoeken. In veel gevallen is de informatie echter te summier om een exacte locatie vast te stellen. Zo verklaarde bijvoorbeeld Coenraet Henricksz. tussen 1579 en 1583 gevestigd te zijn 'bij de Gaertbrugge' (Gaardbrug) en woonde Abraham van Herwijck in 1615 'naast de Buerkerck' (Buurkerk). Nader archiefonderzoek naar de desbetreffende boekhandelaren en hun vestigingsplaatsen is dus vereist om tot een nauwkeuriger locatiebepaling te komen. Dit arbeidsintensieve archiefonderzoek viel buiten het bestek van het boekdrukkersproject.

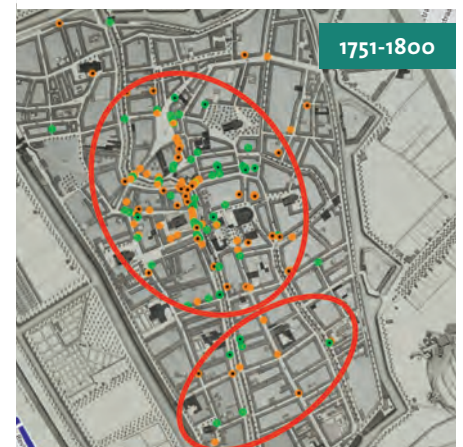
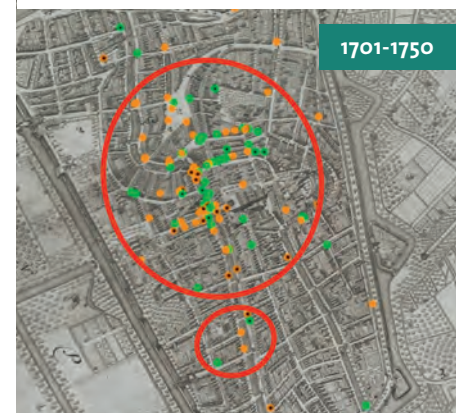
Gelukkig blijken tal van drukkers en uitgevers meer gedetailleerde informatie over hun locatie in hun impressa te hebben opgenomen. De locaties van bijvoorbeeld Johan Joseph Besseling (1762: 'Kromme Nieuwgracht, op de hoek van de Ambachtsstraat') en Roeland de Meyere ('op de hoek van de Martensdam en Trans') laten weinig tot niets te raden over. En verder hebben boekwetenschappers in verleden en heden al het nodige uitgezocht over specifieke Utrechtse boekhandelaren.

In het boekdrukkersproject zijn de exact bekende locaties op huisniveau gevisualiseerd en de minder gedetailleerde locaties evenredig verdeeld op straatniveau.

Op de website worden ze weergegeven op een kaart. Door een periodisering aan te brengen ontstaat een beeld van het spreidingspatroon door de eeuwen heen. De namen van de ongeveer honderd drukkers en uitgevers met een geheel onbekende locatie worden apart vermeld.

Clusters

Bijgaande kaartjes tonen de ruimtelijke spreiding tussen 1450 en 1800, onderverdeeld in tijdvakken van 50 jaar - met uitzondering van de eerste 150 jaar vanwege het geringe aantal boekdrukkers. In die eerste anderhalve eeuw concentreerden zij zich vooral in het gebied rond en ten noorden van de Dom. In het hart van de stad dus en vaak dicht bij de immuniteitsgebieden. Haast vanzelfsprekend bedienden zij met hun fondsen een veelal theologische markt. In het stadshart zaten verder de drukkers en uitgevers met een meer regionale functie, zoals Van Borculo, Geduldigh en Berntsz. De eerste helft van de 17e eeuw laat ook een concentratie in het centrum zien, vooral rond het stadhuis, 'Onder de Lakensnijders' (de huidige Choorstraat), de Ganzenmarkt en de Jansstraat. Hier waren gerenommeerde boekverkopers gevestigd, zoals statendrukker Van Paddenburgh en academiedrukker Ribbius. Andere academiedrukkers zaten vanaf 1636 zonder uitzondering in de buurt van de belangrijkste universiteitsgebouwen

aan het Oudmunsterkerkhof (Domplein). Maar buiten het hart van de stad ontstonden ook clusters in de buurt van de Predikherenstraat en het noordelijk deel van de Oudegracht. Salomon de Roy was daar een bekende naam in de drukkerswereld. Weer vijftig jaar verder wordt het geografische beeld meer divers. Niet alleen waren er absoluut gezien veel meer drukkers en uitgevers in de stad, ook waren ze verspreid over meerdere clusters: in het noorden rond de Oudegracht en de Breedstraat (belangrijkste representant: Appelaer), rond de Neude, de Ganzenmarkt en het stadhuis (Halma, Specht en Van Poolsum) en rondom de Lijnmarkt (Van Dreunen en Van Paddenburgh). Ook was er een concentratie in het zuiden van de stad langs de Oude- en Nieuwegracht. De eerste helft van de 18e eeuw laat opnieuw een verregaande concentratie in het centrum zien. Behalve de al eerder populaire locaties als Ganzenmarkt, Choorstraat en rond het stadhuis werden straten als de Steenweg, Zadelstraat en Boterstraat steeds geliefdere vestigingsplekken voor boekhandelaren. In de tweede helft van de 18e eeuw versterkte die trend zich, waarbij het westelijk deel van het centrum nog meer in trek kwam. In het centrum zaten toen geprivilegieerde en bovenregionaal georiënteerde firma's als Altheer, Muntendam en Van Terveen. Ook werd in deze periode de al in het begin van de 18e eeuw aanwijsbare clustering in het zuiden versterkt, met name langs de Oudegracht.

Boekenbranche

Al met al moet het Utrechtse boekenbedrijf tussen 1450 en 1800 een branche van betekenis zijn geweest voor de stedelijke economie en informatievoorziening. In ruim

drie eeuwen tijd waren in Utrecht bijna 400 drukkers en uitgevers actief, aanvankelijk vooral gevestigd in de buurt van de Dom en het stadhuis en later ook steeds meer in het westelijk gedeelte van het stadshart. Hun ondernemingen liepen erg uiteen qua omvang en fonds, maar de grootste en regionaal georiënteerde firma's zaten hoofdzakelijk in het centrum.

Van veel boekdrukkers en uitgevers zijn de locaties echter nog niet achterhaald. Dat vergt intensief personen- en huizenonderzoek in de toekomst. En de totale omvang van de Utrechtse boekhandel is natuurlijk groter dan de som van de firmanten alleen; denk bijvoorbeeld aan graveurs, letterzetters, papierleveranciers, binders en illuminators. Ook het in kaart brengen van al die beroepsgroepen zou nodig zijn voor een complete reconstructie van de Utrechtse boekensector. Maar het begin is er!

Noten

- 1 Universiteitsbibliotheek Utrecht, MAG: E fol 1001 (Rariora). Zie voor achtergrondverhaal en gedigitaliseerd exemplaar: <https://bc.library.uu.nl/nl/het-eerste-gedateerde-gedrukte-boek-de-noordelijke-nederlanden>.
- 2 Rita Schlusemann en Jeroen Salman, *Utrechtse incunabelen en de boekdrukgeschiedenis van de Domstad (circa 1466-1800)*, toelichting bij de digitale tentoonstelling *Utrechtse incunabelen*, Universiteitsbibliotheek Utrecht (2016), <https://bc.library.uu.nl/nl/utrechtse-incunabelen>.
- 3 Hans Mulder, 'Utrechtse boekdrukkers in de vijftiende eeuw', *Beeldschone boeken: De Middeleeuwen in goud en inkt* (Zwolle 2009) pp. 119-128.
- 4 Universiteitsbibliotheek Utrecht, THO: RAR 11-27 qu. Zie voor achtergrondverhaal en gedigitaliseerd exemplaar: <https://bc.library.uu.nl/nl/kroniek-kleur>.
- 5 Over de totstandkoming van de site: Marco van Egmond, 'Mapping Early Utrecht Printers and Publishers: Experiences with Building a Geographical Interface', *e-Perimtron* 11-4 (2016) pp. 170-182. Online beschikbaar: http://www.e-perimtron.org/Vol_11_4/VanEgmond.pdf.
- 6 De afgebeelde grafiek toont het totaal aantal drukkers en uitgevers in periodes van 25 jaar. Het kan voorkomen dat een drukker-uitgever in meer dan één periode actief was en dus meermaals wordt meegewogen. Cijfers over werkzame boekverkopers op een specifiek moment zijn voor sommige jaren bekend. In 1663 opereerden bijvoorbeeld tegelijkertijd zo'n 25 boekverkopers in de Domstad en rond 1800 ongeveer vijfenveertig (Schlusemann en Salman 2016).
- 7 Van Egmond (2016, zie noot 6), p. 173.

◀ Titelpagina Cornelis Booth, 'Beschryvinge der stadt Utrecht' (1685), met impressum van drukker en uitgever Jurriaen van Poolsum. [UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK UTRECHT, MAG: T FOL 210](https://www.universiteitsbibliotheekutrecht.nl/mag/tfol210)

◀ Spreiding van de Utrechtse drukkers en uitgevers tussen 1450 en 1800, geprojecteerd op kaarten van Van Vianen (1598), Specht (1695) en Raven (1776). [WWW.ARKYVES.ORG/VIEW/GEOCONTEXTUTRECHT](http://www.arkyves.org/view/GEOCONTEXTUTRECHT)

▲ De Ganzenmarkt en Stadhuisbrug door Joost Cornelisz. Droochsloot, circa 1620. [COLLECTIE CENTRAAL MUSEUM](https://www.collectiecentraalmuseum.nl/)

De drukken van Jan Berntsz

Utrechtse boeken in de 16e eeuw

Jan Berntsz (†1546) was een van de allereerste drukkers in Utrecht. Hij gaf zijn boeken een uitgesproken Utrechts karakter, wat het meest duidelijk blijkt uit de drukkersmerken die hij gebruikte. Berntsz benutte de reputatie van de stad om zijn eigen fonds te promoten en droeg op zijn beurt bij aan de bekendheid van Utrecht als 'boekenstad'.

Utrecht liep in de jaren rond 1470 met de drukkers Nicolaes Ketelaer en Gerard de Leempt voorop bij de introductie van de drukpers in de Noordelijke Nederlanden.¹ Toch kreeg de nieuwe techniek er kennelijk niet zomaar voet aan de grond. Voor zover bekend was er pas weer in 1514 een drukker in Utrecht werkzaam: Jan Berntsz. In diverse uitgaven uit dat jaar vermeldde hij zijn naam in het colofon, onder andere in een levensbeschrijving van Sint Maarten, de patroonheilige van Utrecht: 'Impressum Traiecti per me Iohannem Bernardi' (gedrukt in Utrecht door mij Johannes Bernardsz). Het was het begin van een lange carrière, die in elk geval tot 1542 duurde.

Hoewel er over Berntsz' leven weinig bekend is en zijn fonds als geheel nauwelijks bestudeerd is, moet hij een gezichtsbepalende figuur zijn geweest voor de stad. Het blijkt dat Berntsz gedurende zijn loopbaan verschillende strategieën toepaste om zowel de stad als zijn drukkersbedrijf steeds uitgesprokener te profileren. Je zou zijn werk daarom als een vroege variant van *city marketing* kunnen beschouwen: hij benutte de reputatie van de Utrecht voor zijn eigen doeleinden en droeg op zijn beurt bij aan de bekendheid van de stad.

Leven en werk

Over het geboortjaar van Jan Berntsz of zijn activiteiten vóór 1514 is niets bekend. Hoewel hij ten minste vanaf dat jaar in Utrecht drukte, liet hij zich pas in 1525 als stadsburger inschrijven.² Het 'Buurspraakboek' vermeldt hem dan als 'Jan Huysinck Beerntsz. die printer'. Zijn laatst bekende publicatie dateert uit 1542 en hij overleed waarschijnlijk in 1546. In dat jaar vermelden de rekeningen van de Buurkerk een betaling voor zijn graf. Zijn zoon Berent Janssoon zette het drukkersbedrijf na de dood van zijn vader voort. Verder is over zijn familie niets bekend. Over de adressen waar hij gevestigd was weten we iets meer, zoals verderop zal blijken. In het fonds van Jan Berntsz springen drie soorten publicaties eruit. Zoals de meeste drukkers in zijn tijd gaf hij veel religieuze werken uit: veelal kleine, relatief betaalbare werkjes in het Nederlands of het Latijn,

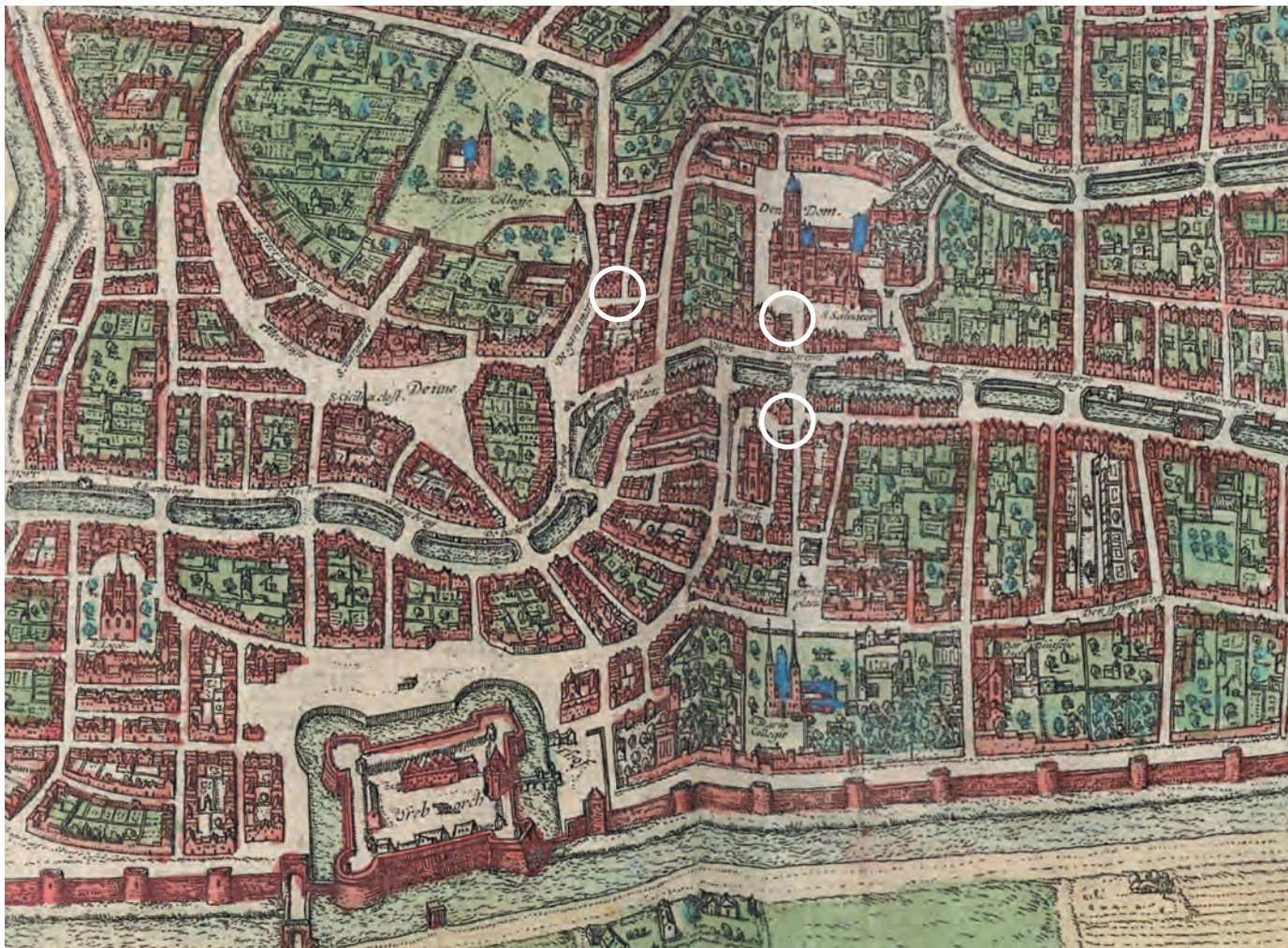
Andrea van Leerdam is promovendus aan de Universiteit Utrecht. Ze doet boekhistorisch onderzoek naar de rol van afbeeldingen bij kennisoverdracht in Nederlandstalige medische en astrologische boeken (1500-1550). Ze ontving hiervoor een beurs van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek.

soms geïllustreerd met houtsneden, die een brede doelgroep van meer of minder geletterde gelovigen konden aanspreken. 'Typisch Utrechts' van onderwerp zijn behalve *De vita et obitu sancti Martini* (Leven en dood van Sint Maarten) uit 1514 bijvoorbeeld ook drie uitgaven van het werk van de Utrechtse kluiszeneres Suster Bertken. *Een boecxken van die passie ons liefs Heeren* (januari 1516) presenteert haar als Utrechtse beroemdheid: 'Een boecxken gemaket ende bescreuen van suster bertken die .lvij. iaren besloten heeft gheseten tot Vtrecht in die buer kercke'. Naast religieuze titels produceerde Berntsz veel drukwerk voor en over wereldlijk en kerkelijk bestuur, zoals pauselijke bullen,

ordonnanties over bijvoorbeeld de waarde van munten, een verslag van de intocht van keizer Karel V in Utrecht (1540) en een loterijkaart (1526). Deze uitgaven waren vaak sterk gerelateerd aan de stad en zullen grotendeels voor de Utrechtse afzetmarkt bedoeld zijn geweest. Ongetwijfeld heeft Berntsz veel meer van dergelijk tijdgebonden drukwerk geproduceerd dan er bewaard is gebleven. Een derde opvallende categorie zijn instructieve geïllustreerde werken in het Nederlands, waaronder een medicinaal kruidenboek (*Den groten herbarius*, 1538) en een chirurgiehandboek (*Dits dat hantwerck der chirurgien*, 1535). Deze teksten drukte Berntsz

< Titelblad met Suster Bertken 'die .lvij. iaren besloten heeft gheseten tot Vtrecht in die buer kercke'. UIT 'SUSTER BERTKEN, EEN BOECXKEN VAN DIE PASSIE ONS LIEFS HEEREN', EX. KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, 151 F 7

▼ De locaties waar Jan Berntsz gevestigd was. Detail kaart van Utrecht door G. Braun en F. Hogenberg, 1572. UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK UTRECHT, T FOL 212 LK (RARIORA) DL 1 LIBER 1-3

- < Eerste drukkersmerk, januari 1516: staande engelen met wapenschild van Utrecht. UIT 'SUSTER BERTKEN, EEN BOECKKEN VAN DIE PASSIE ONS LIEFS HEEREN', EX. KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, 151 F 7
- ✓ Tweede drukkersmerk, juni 1516: Sint Maarten als hoofdvoorstelling. UIT 'SUSTER BERTKEN, BOECK TRACTERENDE VAN DESEN PUNCTEN HYER NA BESCHREVEN', EX. KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, 151 F 9
- > Derde drukkersmerk, 1521: Sint Maarten met bedelaar en een stadje met torens. UIT 'DIE GEESTELIJCKE BOOMGAERT DER VRUCHTEN DAER DIE DEVOTE SIEL HAER VERSADICHT', EX. UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK UTRECHT, MAG: 197 G 6o (RARIORA)

ghevanghen vleyschuys' (juni 1516), en niet ver van het eethuis van de minderbroeders (februari 1518). Vermoedelijk ging het in al deze gevallen om hetzelfde adres. In 1518 moet Jan Berntsz verhuisd zijn, al was het niet ver: vanaf dan verschijnt de locatieaanduiding 'op den hoeck van die Saelstraet' in zijn publicaties. Ook voor dit adres gebruikte hij verschillende aanduidingen: in 1522 noemt hij 'apud Pontem sancti Martini' (bij de Maartensbrug), dus de brug tussen de Dom en de Zadelstraat, en in 1523 weer de hoek van de Zadelstraat. Uit de periode 1524-1530 zijn geen uitgaven met adresgegevens van Berntsz bekend. Vanaf 1531 was zijn adres 'op den hoeck van sint Martens toorn, In die gulden Leew', dus onder de Dom (de huidige Servetstraat). De

vooral vanaf 1531, toen hij ging samenwerken met de drukker Jan van Doesborch (†1536), die vanuit Antwerpen naar Utrecht was gekomen.³ Van Doesborch had al sinds de jaren 1510 naam gemaakt met dergelijke uitgaven, waarvan Berntsz er in de jaren 1530 verschillende herdrukte, veelal met houtsneden uit het bezit van Van Doesborch. Hiermee richtte Berntsz zich ook op een afzetmarkt buiten de stad. De kopers waren bijvoorbeeld mensen in medische beroepen zoals chirurgijns en apothekers, maar ook welgestelde stedelingen met interesse voor natuurwetenschappen en het menselijk lichaam. De accentverschuiving in het fonds ging, zoals we zullen zien, gepaard met een verandering van adres en drukkersmerk.

Vestigingsadressen

In veel uitgaven vermeldde Berntsz niet alleen zijn naam, maar ook waar zijn drukkerij gevestigd was, zodat potentiële klanten wisten waar ze terecht konden voor (meer) boeken.⁴ Zo kunnen we zijn gang door de stad volgen. Die was opmerkelijk bescheiden: zijn adressen waren nooit verder dan een steenworp van de Dom verwijderd. Tussen 1514 en 1518 vermeldde hij gevestigd te zijn bij de Ganzenmarkt, met verschillende nadere aanduidingen: tegenover de minderbroeders (juli 1514), 'in die corte minrebroeders strate' (januari 1516), 'achter dat

E per is volepndt die geestelijke boom
gaert der vruchte. En is ghepiert tot
Oricht op de hoec vā die saelstraet
by my Jan Berntsen. Int iaer
ons heren. M.cccc.en.xxi.
De. xviij. dach in Mey.
op Dijnsterdagh.

naam van dit pand, waar ook Van Doesborch zich gevestigd had, verwijst ongetwijfeld naar een uithangbord. Kennelijk was Berntsz voor deze verhuizing slechts de Maartensbrug overgestoken, maar zo belandde hij wel pal aan de voet van Utrechts meest markante herkenningspunt. Het lijkt geen toeval dat de adreswijziging samenvalt met de komst van Van Doesborch, die een scherp commercieel inzicht had. De Gulden Leeuw bevond zich het hart van de Utrechtse boekproductie. Behalve Jan Berntsz, Jan van Doesborch en Berent Janssoon waren 'onder tsynte Meertens toern' onder anderen de 'vormsnijder' (prentenmaker), boekverkoper en drukker Herman I van Borculo (vanaf 1537) en de boekbinder en boekverkoper Reyer Pauwelsz (vanaf 1539) gevestigd.⁵ Onder de Dom, bij het hof van de bisschop, was *the place to be* als je in de jaren rond 1540 een boek nodig had.

Zes drukkersmerken

Jan Berntsz gaf zijn boeken niet alleen een Utrechts karakter door de onderwerpen waarover hij publiceerde en door de vermelding van zijn plek in de stad, maar misschien wel het meest duidelijk door zijn drukkersmerken. Door de jaren heen gebruikte hij minstens zes verschillende merken, en daarin positioneerde hij zowel de stad Utrecht als zichzelf steeds nadrukkelijker.⁶ Drukkersmerken fungeerden op een vergelijkbare manier als bedrijfslogo's nu: ze lieten door middel van een herkenbaar woord- of beeldmerk aan kopers of lezers zien wie de producent van het boek was.⁷ Daarmee konden ze ook tot herkenbaar kwaliteitsmerk uitgroeien. Een drukkersmerk kon bestaan uit een afbeelding, een monogram of - zoals bij Berntsz - een combinatie daarvan. Soms werd een houtsnede speciaal als drukkersmerk ontworpen, maar het kwam ook voor dat een drukker een houtsnede die eerst als 'gewone' boekillustratie had gediend als merk ging gebruiken. Berntsz varieerde opvallend vaak met zijn merk: herkenbaarheid bewerkstelligde hij niet met een specifieke afbeelding maar met combinaties van beeldelementen, in het bijzonder Sint Maarten.

Aanvankelijk, in 1514, gebruikte Berntsz als drukkersmerk een houtsnede met twee staande engelen die samen een wapenschild van Utrecht vasthouden. In de bovenste helft van het schuin doorsneden wapen is Sint Maarten te paard afgebeeld die zijn mantel deelt met een bedelaar. De patroonheilige verschijnt hier dus als afbeelding (op een wapenschild) in een afbeelding (de houtsnede). Twee jaar later vormde Sint Maarten de hoofdvoorstelling in het tweede drukkersmerk van Berntsz. Deze houtsnede hergebruikte Berntsz uit *De vita et obitu sancti Martini* (1514), waar de afbeelding zowel het begin (titelblad) als

het eind van de tekst markeerde. Berntsz hergebruikte de houtsnede dus niet alleen slim binnen één uitgave, maar vervolgens ook in andere uitgaven in een nieuwe functie, namelijk als drukkersmerk waarmee hij zijn bedrijf verbond met de beschermheilige van Utrecht. Het derde drukkersmerk (1521) toont opnieuw Sint Maarten en de bedelaar, maar ook een nieuw beeldelement: op de achtergrond is een stadje te zien met enkele torens. Vanaf het moment dat Jan van Doesborch zich rond 1531 bij Berntsz in de Gulden Leeuw vestigde, veranderde zoals we zagen niet alleen zijn fonds en zijn adres, maar

Cheprent tot Utrecht op den hoeck van sin-
te Maertens toorn in die gulden Leeuw. **S**int
Jan Berntsoen. **I**nt iaer ons heeren. **M.**
CCCCC.en. **X**XXV. Den. xxij. dach in Mey.

- < Vierde drukkersmerk, 1535: Sint Maarten met op de achtergrond Utrecht en de Domtoren. UIT 'DIONYSIUS DE KARTHUIZER, SPIEGHEL DER LIEFHEBBERS DESER WERELT', EX. KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, 228 G 26
- ✓ Vijfde drukkersmerk, 1537: wapenschild, monogram en leeuw. UIT CORNELIUS VAN HOORN, CORTE CORNIKEL, EX. KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK DEN HAAG, 150 A 1
- > Zesde drukkersmerk, 1539: Sint Maarten met op de achtergrond Utrecht en de Domtoren met een vlag met het oude stadswapen. UIT 'VAN DEN LEVEN ENDE VOERGANC DES ANTEKERST', EX. KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, 168 G 35 [1]

wapenschild, zijn monogram en een leeuw. In de gedrukte sierranden in deze uitgave verschijnt bovendien her en der het schuin gedeelde stadswapen.

De Utrecht-marketing culmineert in 1839 in het zesde drukkersmerk. In *Van den leven ende voerganc des Antekerst* neemt het de volledige laatste pagina in beslag. Opnieuw zien we Sint Maarten en twee bedelaars, het wapen met de drie wielen, de wijzende hand uit de hemel en de Domtoren. Wellicht stelt de ronde toren links daarvan de toen recent voltooide Vredenburg voor. Het meest opmerkelijke, nieuwe detail is de - in verhouding reusachtige - vlag die aan de Domtoren wappert. Op die vlag is het stadswapen met daarop (piepklein) Sint Maarten te zien, zoals Berntsz dat ook in zijn allereerste drukkersmerk met de twee engelen afbeeldde. Anno 1539 was dat echter allerm minst vanzelfsprekend: nadat Karel V in 1528 de wereldlijke macht had overgenomen van de bisschop, werd het stadswapen aangepast en mocht Sint Maarten daarin niet langer worden afgebeeld.⁹ Zijn we hier getuige

ook zijn drukkersmerk. In het vierde merk, dat hij in de jaren 1530 gebruikte, staat nog steeds Sint Maarten centraal, maar het stadje op de achtergrond stelt nu duidelijk Utrecht voor: de prominente toren is onmiskenbaar de Domtoren. Bovendien is rechts ervan in de lucht een wapenschild met daarin drie wielen afgebeeld, zoals die ook in het gevierendeelde wapen van het Domkapittel voorkomen.⁸ Links van de toren verschijnt een hand uit de hemel, vermoedelijk bedoeld als hand van God, wijzend naar de heilige op de voorgrond - of naar de Domtoren?

De connectie met Utrecht is hier niet meer enkel symbolisch aanwezig via de beschermheilige, maar letterlijk via een 'portret' van de stad. Behalve de stad maakt Berntsz ook zichzelf herkenbaar: ongetwijfeld via het persoonlijk gebruikte wapenschild met een 'Utrechts' motief, maar zeker ook via zijn

monogram, midden onderaan de houtsnede, dat bestaat uit een huismerk geflankeerd door zijn initialen I[an] B[erntsz].

Het monogram is ook aanwezig in de *Corte cornikel* van Cornelius van Hoorn die Berntsz in 1537 uitgaf. In deze als een tijdlijn vormgegeven wereldgeschiedenis, een soort poster (een 'rolle', zegt de tekst zelf) met hoofdzakelijk kleine afbeeldingen, zou het grote drukkersmerk met Sint Maarten onevenredig veel ruimte hebben ingenomen. Vermoedelijk daarom gebruikt Berntsz hier weer een ander beeld om het werk te 'signeren', namelijk het wapenschild met de drie wielen en ernaast, iets kleiner, zijn monogram in een wapenschild dat door een leeuw wordt vastgehouden - ongetwijfeld een verwijzing naar de Gulden Leeuw. Ook met beperkte ruimte weet hij hier dus drie herkenbare beeldelementen te combineren tot een merk: het

van een subversieve daad van Jan Berntsz? Nader onderzoek kan hopelijk meer licht werpen op de omstandigheden waaronder deze uitgave tot stand is gekomen. We kunnen in elk geval vaststellen dat Berntsz niet alleen de stad Utrecht nadrukkelijker en herkenbaarder dan ooit verbeeldde, maar dat hij ook zijn eigen monogram met trots presenteerde: het staat groot in een cartouche in een renaissancistische, dus des tijds moderne, sierrand onder de houtsneede.

Boekenstad

In de marketingstrategieën van Jan Berntsz speelde de stad Utrecht een nadrukkelijke rol: hij zette zijn boeken zelfbewust als Utrechtse producten in de markt. Zijn fonds had niet alleen een Utrechts karakter vanwege de onderwerpen, maar ook vanwege de aanwezigheid van de stad in de colofons en vooral de drukkersmerken. Daarin kwamen steeds prominenter Utrechtse elementen voor: van begin af aan de stadspatroon Sint Maarten - aanvankelijk als onderdeel van het stadswapen en vervolgens als hoofdonderwerp - en later ook de Domtoren (en wellicht de Vredenburg), een wapenschild, een monogram en een leeuw. Uiteindelijk kwam Sint Maarten zowel voor als hoofdmotief als in het - inmiddels door Karel V afgeschreven - stadswapen. De samenwerking met de commercieel zeer bedreven drukker Jan van Doesborch lijkt Berntsz' strategieën een impuls te hebben geven: hij ging andersoortige werken uitgeven, zoals al door eerdere onderzoekers is opgemerkt. Ook blijkt dat de komst van Van Doesborch samenviel met een prominentere rol voor de Domtoren in zowel de colofons als de drukkersmerken. De merken werden bovendien steeds groter en gedetailleerder. De lange loopbaan van Jan Berntsz in het hart van de stad, omgeven door andere boekproducenten, doet vermoeden dat hij een bekende figuur was onder zijn 16e-eeuwse stadsgenoten. Ook al zijn er weinig archiefbronnen over hem bewaard, nader onderzoek naar zijn fonds en dat van collega's in zijn directe omgeving, kan helpen om zijn positie binnen Utrecht als 16e-eeuwse boekenstad beter te begrijpen.

Noten

- 1 Marco van Egmond, 'Het eerste gedateerde gedrukte boek in de Noordelijke Nederlanden', <https://bc.library.uu.nl/nl/het-eerste-gedateerde-gedrukte-boek-de-noordelijke-nederlanden>.
- 2 Zijn fonds is het meest uitvoerig beschreven door P.J.A. Franssen, 'Jan van Doesborch's Departure from Antwerp and his influence on the Utrecht printer Jan Berntsz', *Quaerendo* XVIII-3 (1988) pp. 163-190. Zie verder: G.A. Evers, 'Gegevens betreffende Utrechtsche staten-, stads- en akademiedrukkers', *Het grafisch museum* 2 (1933) pp. 38-39; P. Valkema Blouw, 'An Unknown Mennonite Press in Friesland', *Dutch Typography in the Sixteenth Century: the collected works of Paul Valkema Blouw* (Leiden 2016) pp. 387-413.
- 3 Op deze categorie ga ik nader in in mijn proefschrift, te voltooien in 2021. Over Jan van Doesborch: P.J.A. Franssen, *Tussen tekst en publiek. Jan van Doesborch, drukker-uitgever en literator te Antwerpen en Utrecht in de eerste helft van de zestiende eeuw* (Amsterdam 1990).
- 4 Over de adressen van Berntsz: *Geocontexting Printers and Publishers 1450-1800*, <https://www.arkyves.org/view/geocontextutrecht>; W. Nijhoff, *L'art typographique dans les Pays-Bas pendant les années 1500 à 1540* (Den Haag 1926-1935), vol. I p. 15; Evers, 'Utrechtsche drukkers' p. 38.
- 5 Over Van Borculo en andere boekproducenten bij de Domtoren: L. van Empelen, 'Kunst en kaart: *De Civitas Hierusalem* 1538 van Herman van Borculo', *Caert Thresoor* 25-3 (2006) pp. 72-80; Valkema Blouw, 'Mennonite Press' p. 396.
- 6 De drukkersmerken zijn nooit in samenhang geanalyseerd. Afbeeldingen van enkele ervan zijn opgenomen in: Nijhoff, *L'art typographique* vol. I, afbeeldingen I.3, II.6, V.15, V.16; P. van Huisstede en J.P.J. Brandhorst, *Dutch printer's devices 15th-17th century: a catalogue* (Nieuwkoop 1999), vol. 1 pp. 169-170.
- 7 Over merktekens en hun functies: P.G. Hoftijzer, "'Tuta sub aegide Pallas.' Drukkersmerken door de eeuwen heen', *Jaarverslag 2004 van de Koninklijke Brill NV* (Leiden 2005) pp. 69-81, <http://hdl.handle.net/1887/15633>.
- 8 In het wapen van het Domkapittel bevatten het eerste en vierde kwartier elk in rood drie gouden wielen, zoals bijvoorbeeld te zien is boven de ingang naar de pandhof van de Domkerk. Het wapen met uitsluitend drie wielen heb ik niet kunnen identificeren, maar het ligt voor de hand dat Jan Berntsz dit als persoonlijk wapen gebruikte. Dank aan Bram van den Hoven van Genderen en de medewerkers van Het Utrechts Archief voor hun raadgeving bij de zoektocht.
- 9 Samuel Muller Fzn., *Beschrijving der Utrechtsche stadszegels* (Utrecht 1916) pp. 5-6, 14, 25.

Belle van Zuylen: meer dan één verhaal

De Utrechtse literaire canon wordt aangevoerd door de 18e-eeuwse schrijfster Belle van Zuylen (1740-1805), geboren op Slot Zuylen als Isabella van Tuyll van Serooskerken. Zij bezet die plaats ondanks het feit dat zij praktisch altijd in het Frans schreef, de taal van de toenmalige Europese elite. Bovendien trouwde zij in 1771 met een Zwitser. Als Isabelle de Charrière kreeg zij een plaats in de Europese literatuurgeschiedenis. In Nederland lijkt er vooral aandacht te zijn voor Belles 'rebelse' karakter. Haar correspondentie laat zien dat er meer verhalen zijn.

In *French Global. A new approach to Literary History* (2010) lezen we over Isabelle de Charrière, zoals Belle van Zuylen na haar huwelijk heette: 'She composed a string of brief masterpieces (among which *The Letters from Neuchâtel*, 1784; *Letters of Mistress Henley*, 1784; *Three Women*, 1795) devoted to exploring the multiple ways in which our inner feelings are inextricably linked to our relations with the exterior world'. Ook in ons land is er, sinds de publicatie van haar *Oeuvres complètes* (1979-1984) door Van Oorschot en van de biografie *Zonder vaandel* (1993) door Pierre H. en Simone Dubois bij dezelfde uitgever, veel bewondering voor Belle van Zuylen. Toch kunnen we ons afvragen of in Nederland het belang van haar werk voldoende wordt erkend. Belle van Zuylen wordt hier graag gezien als de dwarse jonge vrouw die zich wilde losmaken van het beklemmende adellijke milieu. Dit aantrekkelijke 'frame' leidt echter tot de vraag - geïnspireerd door Chimamanda Ngozi Adichie, die afgelopen winter de Belle van Zuylenlezing hield - of het niet gevaarlijk is om een persoon te reduceren tot slechts één verhaal. En in het geval van Belle van Zuylen: wordt het verhaal over haar in Nederland niet teveel beperkt tot de eerste - Nederlandse - helft van haar leven, waarin ze zich zou hebben laten kennen als een dwars type zonder 'talent voor ondergeschiktheid'? De beide helften van dat leven - voor en na haar huwelijk - waren natuurlijk verschillend. Ze zijn ook heel ongelijk gedocumenteerd: de bewaard gebleven correspondentie

bevat 241 brieven van Belle en 181 aan haar, tegen 1.277 brieven geschreven door Isabelle en 935 aan haar. Verschil blijkt ook in de ondertekening. Weliswaar zijn verreweg de meeste van haar brieven niet ondertekend (1365 van de 1518), maar *Belle de Zuylen of Belle* gebruikte ze alleen vóór 1771, en slechts in acht brieven. Daarna vinden we: *Tuyll de Charrière*, *T. de Charrière* of *T. de Ch.* (117 keer), en enkele keren ondertekende ze voluit: I.A.E. van Tuyll van Serooskerken de Charrière; het gaat dan om brieven aan notaris Kol te Utrecht of om aanbevelingsbrieven. Er was dus wel sprake van een verschillende perceptie van de eigen persoon, maar ze bleef haar Nederlandse, adellijke naam gebruiken. Dit illustreert de continuïteit die er ook was: als kind had Belle al contact met Zwitsers en Zwitserland, en later bleef Isabelle vanuit Neuchâtel contact houden met haar familie, zich uitspreken over de Nederlandse politiek, zichzelf beschouwen als Hollandse en de taal (af en toe) gebruiken. De vraag is dus of de notie 'rebels' daarom ook van toepassing is op het tweede deel van haar leven. En welke verhalen zouden er nog meer over Belle van Zuylen/Isabelle de Charrière te vertellen zijn?

Utrechtse jaren

Tussen circa 1760 en 1771 verwierf Belle van Zuylen zich een naam als schrijfster van gelegenhedenverzen, portretten, fabels, *Le Noble*, het toneelstuk *Justine*. Haar teksten circuleerden in handschrift, werden bewonderd en door kennissen gekopieerd, zoals blijkt uit exemplaren die in Utrechtse fami-

Suzan van Dijk is romanist en comparatist. Zij nam het initiatief voor het internationale onderzoeksproject 'Women Writers in History' en is mede verantwoordelijk voor 'De brieven van Belle van Zuylen online' van het Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis (KNAW).

< Belle van Zuylen door Maurice Quentin de La Tour, 1766. [MUSÉES D'ART ET D'HISTOIRE, GENÈVE](#)

✓ Chimamanda Ngozi Adichie bij de uitreiking van de Belle van Zuylenring in Slot Zuylen, 11 januari 2020. [ANNA VAN KOOIJ FOTOGRAFIE](#)

liearchieven konden worden teruggevonden. Bij tijdgenoten riepen deze teksten heel diverse reacties op. In *Portrait de Zélide*, een zelfportret uit 1762, beschreef ze zich bijvoorbeeld als een niet per se aantrekkelijke vrouw: het hing er maar vanaf of ze zin had om zich sympathiek voor te doen. Een Haagse kennis, Wilhelmina de Beijer, liet daarop weten geen behoefte te hebben aan een eventueel door Belle van haar te schrijven portret. En de publicatie van het verhaal *Le Noble*, in 1763 in een Franstalig tijdschrift uitgegeven in Amsterdam, schokte vader Van Tuyll vanwege de manier waarop zijn dochter de adel fjintjes ridiculiseerde. Datzelfde *Le Noble*, dat door de ironische toon enigszins aan Voltaire's *Candide* doet denken, werd in 1766 toegejuicht door de toen nog piepjonge Utrechtse hoogleraar Rijklof Michaël van Goens (1748-1818). Aan een collega schreef hij erover:

Ik heb het met de uiterste smaak gelezen, en vinde het in zijn soort uitmuntend. Jammer zou het zijn, indien zo aanzienlijk vernuft hare vermogens niet besteedde in dienst van haer vaderland, Hollandsche characters maelde, in een Hollandsche tael.

Dat zou dus *niet* gebeuren: na een periode waarin zowel Belles ouders als zijzelf zich inspanden om een geschikte huwelijkskandidaat te vinden - bij voorkeur van adel en vooral niet katholiek - nam zij zelf het initiatief voor een huwelijk met Charles-Emmanuel de Charrière, die gouverneur was geweest van haar broers. Ze trouwden in februari 1771 en vertrokken in juli, via Parijs waar ze drie maanden bleven, naar Colom-bier bij Neuchâtel.

Belle heeft haar 'Utrechtse' jaren zelf dus als het ware gedocumenteerd in de correspondenties die ze onderhield. Haar brieven, zoals we kunnen zien in de *Oeuvres complètes*, geven ons toch (ondanks het feit dat er zoveel verloren zijn gegaan) inzicht in de ontwikkeling van haar persoonlijkheid en van haar schrijfsterschap. We kunnen bijvoorbeeld vaststellen dat zij als auteur veel te danken had aan het feit dat ze al jong contact kreeg met mensen die alles wat zij schreef in hoge mate bewonderden en haar dat ook overduidelijk lieten weten. Dat betreft met name de latere schrijver James Boswell uit Schotland, die als jongeman rechten studeerde in Utrecht, en David-Louis Constant d'Hermenches, de Zwitserse kolonel in dienst van de Staten-Generaal die ze in Den Haag had ontmoet tijdens een bal aan het stadhoudelijk hof. Die laatste, een vriend van Voltaire, verzekerde haar al in een van zijn allereerste brieven: 'Ik kan je zonder overdrijving zeggen dat je beter schrijft dan iedereen die ik ken, Voltaire niet uitgezonderd' (7 augustus 1762).

Deze toch tamelijk opzienbarende uitspraak heeft in Nederland minder aandacht gekregen dan wat zij zelf in een brief aan James

Boswell (18 juni 1764) formuleerde: 'Je n'ai pas les talents subalternes', door Greetje van den Bergh vertaald als: 'Ik heb geen talent voor ondergeschiktheid', recentelijk door de website utrechtaltijd.nl verder aangescherpt tot: 'Niet geschikt voor onderdanigheid', met de suggestie dat deze houding karakteristiek is voor vrouwelijke auteurs. Zo werd Belle van Zuylen - althans in Utrecht - tot een 'rol-model' voor schrijfsters die na haar zouden komen: niet zozeer vanwege haar schrijverskwaliteiten, maar vanwege haar veronderstelde 'dwarse' houding, in het algemeen en tegenover mogelijke huwelijkskandidaten. Daarbij wordt - uiteraard - geen rekening gehouden met wat Boswell zelf over haar dacht: 'She is much my superior. One does not like that' (14 juni 1764).

Recentelijk heeft Kees van Strien, dankzij in Het Utrechts Archief teruggevonden brieven en documenten, deze voor Belle en haar ouders woelige periode nog verder kunnen inkleuren. Die jaren waren zo vol ervaringen, dat we goed kunnen begrijpen waarom Belle niet kwam tot het produceren en publiceren van substantiële teksten, vergelijkbaar met de romans, toneelstukken en essays die in Zwitserland zouden worden uitgegeven. De oorzaak lag natuurlijk ook in de hoeveelheid tijd die ze nodig zal hebben gehad voor haar uitgebreide correspondentie, die in feite ook heeft gewerkt als voorbereiding op haar schrijfsterschap, vooral dankzij de commentaren van Constant d'Hermenches.

Zwitserse periode

Belle van Zuylen was haar schrijfsterscarrière dus in Nederland begonnen, maar kon die - dankzij de taal waarin ze schreef - in Franstalig Zwitserland eenvoudig voortzetten. Daarbij hielp ook dat *Le Noble* internationaal aandacht had getrokken en men in Parijs en Neuchâtel dus haar naam kende. In de regio rond Genève en Lausanne woon-

▲ Belle van Zuylen door Guillaume de Spinny, 1759. [COLLECTIE SLOT ZUYLEN](#)

▼ Buste van Isabelle de Charrière door Jean-Antoine Houdon, 1771. [COLLECTIE SLOT ZUYLEN, FOTO TRUDELIUS DE GRAAF](#)

➤ Brief aan haar broer Vincent, 13 oktober 1768, ondertekend met Belle de Zuylen. [NATIONAAL ARCHIEF, DEN HAAG. \[HTTPS://CHARRIERE.HUYGENS.KNAW.NL\]\(https://charriere.huygens.knaw.nl\) NR. 321](#)

➤ Brief aan haar broer Vincent, 2 december 1776, ondertekend I.A.E. van Tuyll van Serooskerken de Charrière. [NATIONAAL ARCHIEF, DEN HAAG. \[HTTPS://CHARRIERE.HUYGENS.KNAW.NL\]\(https://charriere.huygens.knaw.nl\) NR. 463](#)

den diverse auteurs met wie zij zich verwant voelde en soms ook contact had, waaronder Voltaire, Germaine de Staël, Samuel de Constant en Isabelle de Montolieu.

Toch zette Isabelle de Charrière, zoals ze nu heette, haar carrière niet onmiddellijk voort. Ze moest aan haar nieuwe leven wennen in het familiehuis van haar man, waar ook zijn beide ongetrouwde zusters woonden. Ondertussen had ze gezondheidsproblemen, haar lievelingsbroer Ditie en haar vader overleden, familieleden kwamen logeren en ze verbleef met haar man af en toe op Slot Zuylen. Ook bracht het echtpaar tijd door in Genève en Lausanne. En vooral: ze had gehoopt kinderen te krijgen, wat ze in november 1772 expliciet formuleerde: 'je ne serais pas fâchée d'être grosse, et je ne suis point grosse' (17 november 1772). Dat gebeurde niet - ondanks bezoeken aan artsen en kuuroorden. Maar na lezing van *Sara Burgerhart* (1782) van de dames Wolff en Deken, en van *Le Mari sentimental* (1783) van de Zwitser Samuel de Constant, greep ze weer naar de pen. Beide romans hadden haar stof gegeven tot nadenken en tot reageren. Zo verschenen in 1784 in Genève de *Lettres neuchâteloises* en de *Lettres de Mistriss Henley* - briefromans, net als die waarop ze 'antwoordde'.

Vanaf dat moment bleef zij publiceren bij Zwitserse en Parijse uitgeverij, en in Duitsland dankzij haar vertaler Ludwig Ferdinand Huber. In veel van haar fictie en haar essays uit deze tijd stelt zij - net als in *Le Noble* - ongelijkheden aan de orde: tussen mannen en vrouwen, en tussen sociale klassen. Problemen die ze maar al te goed kende, zoals die rond het vinden van een 'goede' echtgenoot voor een dochter of een zoon, bekijkt ze steeds vanuit een ander perspectief - mannelijk of vrouwelijk, oud of jong - in *Lettres écrites de Lausanne* (1785), *Caliste* (1787) en *Sainte Anne* (1799). #MeToo-achtige situaties worden in *Lettres neuchâteloises* (1784) en in *Trois femmes* (1797) op doortastende wijze door een vrouwelijk personage aangepakt en opgelost - veelal tot ergernis van mannelijke critici, waarnaar ze in haar correspondentie verwijst. Want tussen het schrijven van die (brief)romans, toneelstukken en essays door, zette Isabelle de briefcontacten voort, die ze als Belle begonnen was.

Correspondentie

Over haar hele leven gezien is haar correspondentie veel omvangrijker dan haar gepubliceerde geschriften. Dat is eenvoudig vast te stellen aan de hand van de door Van Oorschot uitgegeven complete werken. Vier delen bevatten romans, toneelstukken, essays en ook muziekcomposities, tegen zes delen correspondentie. Het merendeel van de bewaard gebleven brieven is afkomstig van Belle/Isabelle zelf (1.518 van de 2.610, terwijl zij met vele tientallen mensen correspondeerde). Kennelijk werd

Ma Mere vous dit mille tendresses. Mon
Pere vous auroit écrit aujourd'hui sans le souvenir
qu'il falloit faire. J'ai pris a soin sur moi
avec empressement. Il vous prie de faire bien
ses compliments a Mlle de Hartel, Lynslager et
de Randwyk, joigner y les miens auprès des
deux derniers. Je vois trois pairs de souliers
du grand Capitaine faites moi le plaisir de
les payer, et parler lui avec amitié ^{de nos communs} de nos
parties de jupon. Est il toujours également
taciturne? Mon Pere vous recommande
de bien voir le fameux camp qui defend
Maturus quand on en sait profiter.
Adieu mon cher frere je suis avec la plus
tendre attachement votre véritable amie
Belle de Zuylen
Zuylen le 13 Oct: 1766

wat zij schreef door de ontvangers gekoesterd, ook als ze nadrukkelijk had gevraagd om de brief na lezing te vernietigen. Tegen het eind van haar leven vermeldde Isabelle soms dat ze brieven had verbrand. Zelf droeg zij er zorg voor dat de brieven die niét in het vuur waren gegooid, na haar dood bij Henriette L'Hardy terecht kwamen. Via de zoon van deze vriendin raakte de vermaarde Franse criticus Sainte-Beuve er halverwege de 19e eeuw over geïnformeerd; hij schreef er enthousiast over in de - ook in Nederland gelezen - *Revue des Deux Mondes*. Zo kon in de laatste decennia van die eeuw Belle van Zuylen's eerste biograaf, Philippe Godet, in diverse publicaties al een tamelijk gedetailleerd beeld geven van haar persoon en van haar plaats in een Zwitsers, maar ook internationaal netwerk van schrijvers, journalisten, politici, na de Revolutie geëmigreerde Franse edellieden en Zwit-

serse kennissen woonachtig in de regio. Dat resulteerde in 1906 in zijn monumentale *Madame de Charrière et ses amis*. Deze biografie werd ook in Nederland - bijvoorbeeld in *De Gids* - met bewondering besproken. De waardering, door vrienden als de schrijver-politicus Benjamin Constant, met wie ze in Parijs kennis had gemaakt, en Pierre-Alexandre du Peyrou (die verantwoordelijk was voor de uitgave van Rousseau's *Confessions*), en door kenners als Sainte-Beuve en Godet én hun lezers, maakt de bewaard gebleven brieven extra interessant. Ze geven inzicht in de historische en psychologische context van haar werk. Hoe kwam ze ertoe om te schrijven wat ze schreef? Door haar weergave van gesprekken en gebeurtenissen, en van gedachten over boeken die ze las, zien we haar gevoelens en ideeën als het ware verwerkt worden tot in fictie en non-fictie te gebruiken elementen.

Si mon frere aime desir d'acheter les deux
maisons d'Utrecht ensemble, avec les scieries
et appartenances autrement que publiquement
pour 60 mille florins, et que mon frere cadet
y consente mon mari et moi y consentons aussi.
à Colombie de 1766 P. A. Van Zuylen van Broekhoven
de Charrière

Isabelle de Charrière door Jens Juel, 1777 COLLECTIE SLOT ZUYLEN, FOTO TRUDELIES DE GRAAF

Op grond van de genoemde verschillen tussen de beide periodes van haar leven en van haar schrijfterschap lijkt het niet juist om Belle/Isabelle vast te pinnen op die ene uitspraak: 'je n'ai pas les talents subalternes', en op dat 'enkele verhaal' van de dwarse freule uit de eerste periode. Hoe dan ook: wie als vrouw in de 18e of 19e eeuw naar de pen greep en haar schrijfsels liet publiceren, week af van wat voor vrouwen gangbaar was om te doen. Daarom hoeft echter niet alles wat zo'n vrouw schreef meteen het etiket 'rebels' te krijgen. Dit kan bij uitstek geïllustreerd worden aan de hand van enkele vanuit Zwitserland verzonden brieven.

Ander verhaal

Sinds enige tijd wordt aan het Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis gewerkt aan het online beschikbaar stellen van de circa 2.600 brieven van Belle van Zuylen/Isabelle de Charrière. Dit gebeurt in samenwerking met een aantal vrijwilligers, leden van het Genootschap Belle van Zuylen. In oktober 2019 is in Het Utrechts Archief een eerste serie van 200 brieven opengesteld. Het gaat om brieven uit Nederlandse archieven, voor het merendeel door Isabelle de Charrière gestuurd naar haar Nederlandse familie. De meeste zijn gericht aan haar broer Vincent van Tuyll van Serooskerken, aan zijn vrouw Dorothea van Tuyll-de Pagniet en aan hun

zoon Willem-René. Wie gewend is aan de interpretatie van Belle als rebelse meid en proto-feminist, treft in deze brieven van Isabelle regelmatig verrassingen aan, vooral in de manier waarop ze over vrouwen schrijft - dat wil zeggen over *andere* vrouwen, of vrouwen in het algemeen. Zo schreef ze bijvoorbeeld over het Frans dat haar achterneefjes en -nichtjes Bentinck spraken (21 februari 1785). Dat was volgens haar onverstaanbaar en diende te worden vertaald naar *echt* Frans; ze gaf daarbij als commentaar dat dit voor vrouwen nog niet zo erg was, maar dat mannen hun gedachten op begrijpelijke wijze moesten kunnen

uitdrukken, zeker in tijden van revolutie. Zo'n opmerking kunnen we natuurlijk beschouwen als blijk van realiteitszin, net als die aan haar neef Willem-René (november 1799) over de 'inferioriteit' van vrouwen, die ze - uiteraard terecht - toeschreef aan gebrek aan scholing. Maar de toon waarop ze dat vaststelde was wel erg neutraal voor een 'rebels' persoon, die er wel degelijk van overtuigd was dat 'l'intelligence n'a pas de sexe', en die als vrouw trots was op de brieven van de Markgravin van Bayreuth: ze bewijzen dat 'nous pouvons être tout ce que sont les hommes' (6 december 1788).

Maar eind jaren 70 was Isabelle toch enige tijd doende om, per brief, haar nog ongehuwde broer Vincent aan de vrouw te helpen, zonder dat ze zich leek af te vragen of zo'n vrouw toevallig ook geen talent had voor ondergeschiktheid. Het zou haar plezier doen, zo schreef ze, als Vincent trouwde met een vrouw die rijk, mooi, verstandig en welopgevoed was (28 december 1776). Ze kende ook een paar geschikte vrouwen, van wie er één - opvallend genoeg - beantwoordde aan de eisen die Jacob Cats aan een echtgenote stelde: 'niet te lelyk en niet te mooy, niet te wys en niet te gek' (22 april 1778). Een ander beschreef ze vooral als erg 'meegaand' (10 juli 1779). Kort daarna trouwde Vincent - zonder zijn zusters tussenkomst - met Dorothea, die gelukkig bij Isabelle in de smaak viel.

Dit zijn slechts enkele voorbeelden die illustreren dat er méér verhalen over Belle van Zuylen/Isabelle de Charrière te vertellen zijn. Zelf stelde ze regelmatig vast dat ze zich dikwijls tegensprak; dat zag ze niet als probleem, maar als bewijs dat mensen nu eenmaal 'à facettes' zijn: er is niet slechts één verhaal over hen te vertellen (28 maart 1801). Dat Belle van Zuylen na haar huwelijk weliswaar dezelfde persoon bleef, maar als Isabelle de Charrière toch niet meer dat dwarse meisje was, kunnen geïnteresseerden over enige tijd wellicht zelf vaststellen, als de resterende 2.400 brieven ook online beschikbaar komen en geleidelijk aan voorzien worden van vertalingen.

Literatuur en bronnen

- *Correspondance d'Isabelle de Charrière*, <https://charriere.huygens.knaw.nl>.
- Isabelle de Charrière / Belle de Zuylen, *Œuvres complètes*, (10 delen, Amsterdam 1979-1984).
- Greetje van den Bergh (vert.), *Ik heb geen talent voor ondergeschiktheid. Belle van Zuylen in briefwisseling met Constant d'Hermences, James Boswell en Werner C.W. van Pallandt* (Amsterdam 1987).
- C.P. Courtney, *Isabelle de Charrière (Belle de Zuylen). A biography* (Oxford 1993).
- Suzan van Dijk, 'Belle de Zuylen et les "talents" des Hollandaises', *Cahiers Isabelle de Charrière / Belle de Zuylen Papers* 5 (2010), pp. 64-73.
- Suzan van Dijk, 'Amitié, solidarité et entraide féminines: Spécificités d'auteurs femmes?', *Topiques, Études Satoriennes* 2015, <http://journals.uvic.ca/index.php/sator/article/view/12633>.
- Chimamanda Ngozi Adichie, *The danger of a single story* (2009), https://www.ted.com/talks/chimamanda_ngozi_adichie_the_danger_of_a_single_story/transcript.
- Belle van Zuylen, *De Edelman* (vert. Rosalien van Witsen) en Nelleke Noordervliet, *Volg je eigen weg* (Amsterdam 2013).
- Pierre H. Dubois en Simone Dubois, *Zonder vaandel. Belle van Zuylen, een biografie* (Amsterdam 1993).
- Kees van Strien, 'In de ban van Belle. Nieuw licht op Belle van Zuylen', *Jaarboek Oud-Utrecht* 2004, pp. 41-62.
- Kees van Strien, *Belle van Zuylen. Een leven in Holland* (Soesterberg 2019).
- *De Utrechtse Literaire Canon*, <https://www.cityofliterature.nl/de-utrechtse-canon/>.

‘Utrecht, waar ik onderscheiden vrienden bezit, verkoos ik tot myn woonplaats’

De blinde Petronella Moens (1762-1843) was een veelzijdig schrijfster van meer dan 150 gedrukte werken.¹ In haar geschriften is een verrassende combinatie te vinden van een zekere braafheid en revolutionaire opvattingen. Zij woonde van 1822 tot haar dood samen met een ‘schrijfuffrouw’ in Utrecht.

Ans J. Veltman-van den Bos is cultuurhistorica en promoveerde in 2000 aan de Radboud Universiteit op een dissertatie over leven en werken van Petronella Moens.

Vanwege haar visuele handicap was Petronella Moens fysiek afhankelijk van de zorg van haar familie, met name van haar oudste zus Adriana. Maar na Adriana's dood koos Petronella toch voor een zelfstandiger bestaan, en wel in Utrecht. Zij schreef hierover op 20 september 1822 aan haar neef Daniël Beucker Andreae:

Sinds den 12 Augustus woon ik te Utrecht, met een jufvrouw, die in den Haag reeds

eenige jaren voor mij schreef. Ik heb twee gemeubileerde kamers, en schoon myn omstandigheden ver zyn van alle bekommering te kunnen uitsluiten, bevalt mij deze levenswyze zoo uitmuntend, dat het my berouwt niet vroeger op die wijs geleefd te hebben. [...]

In het Jaar 18 verloor ik myn hartelyk geliefde zuster A. Moens, gehuwd aan Koopman, en nu mijn zwager in het voorleden jaar naar Antwerpen verplaatst werd, waagde ik het om te

beproeven of ik in staat zoude zyn door myn letterbezigheden voor myn onderhoud te zorgen, en ik verkoos Utrecht, waar ik onderscheiden vrienden bezit, tot myn woonplaats.

Ze ging wonen aan de Oudegracht, verhuisde nog enkele malen en eindigde aan de Nieuwegracht ‘op bovenkamers bij de behanger Beekmeijer, nabij de Herenstraat’, zoals zij op 30 april van dat jaar schreef aan haar Amsterdamse uitgever

✓ Titelpagina van het vriendenalbum van Petronella Moens, 1790. KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

> Portret en handtekening van Petronella Moens. Prent van Michel Mourrot, circa 1830. HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Frijlink. Hij was zeker niet haar enige uitgever: haar werk werd sinds 1785 in het hele land gepubliceerd, ook in Utrecht, door Van Paddenburg. In vrijwel alle almanakken uit die tijd zijn bijdragen van Moens te vinden en in 1798-1799 verscheen haar eigen tijdschrift *De Vriendin van 't Vaderland*, waarin zij wekelijks actuele kwesties becommentarieerde. In die woelige historische periode riep zij haar landgenoten op tot eenheid: 'Schikt Uzelven dan naar het algemeen belang, daar het zich met geene mogelijkheid naar elken burger kan schikken.' Dergelijke uitspraken kwamen voort uit haar geloof.

Religieuze opvattingen

Petronella's vader was predikant, oorspronkelijk in het Friese Kubaard. Al snel werd Aardenburg (Zeeuws-Vlaanderen) de woonplaats van de familie, die in rouw werd gedompeld door de dood van moeder Maria Lycklama à Nijeholt in het kraambed. In dat rampjaar 1766 bracht Petrus Moens zijn kinderen onder bij familie in IJzendijke. Daar werd Petronella ernstig ziek: waterpokken,

als gevolg waarvan zij haar verdere leven nagenoeg blind was. Toch beschreef zij haar jeugd als gelukkig. Adriana las haar voor uit de boeken in hun vaders bibliotheek. Hoewel ze van huis uit hervormd was, heeft Petronella later veel contact onderhouden met lutherse predikanten en doopsgezinde leraren. Dat was ook het geval in Utrecht, waar ze bevriend was met de doopsgezinde familie van Adriaan Loosjes en met Johannes Decker Zimmerman, luthers predikant en haar latere biograaf. De eerdergenoemde brief aan haar neef geeft ook een indruk van Moens' opvattingen over Gods bestuur in ons leven, met name bij rampspoed en verdriet. Zij achtte de mens te nietig om Gods raadsbesluit te doorgronden en was ervan overtuigd dat God het goede met ons voor heeft. Dezelfde geest ademt het bekende koraal van Samuel Rodigast, dat zij uit het Duits vertaalde, en dat nog steeds in de protestantse kerken gezongen wordt: 'Wat God doet, dat is wel gedaan'. Zij verwerkte haar opvattingen in opvoedkundige verhandelingen, politieke tijd-

schriften, Bijbelse vertellingen voor de jeugd en ook in romans - alles met het doel de mensheid te dienen en haar lezers op te voeden tot eerzame burgers. Daarin pasten ook haar opvallend moderne stellingnames over de slavernijkwestie.

Hoewel haar werk in veel tijdschriften positief werd besproken, kwam er met de komst van *De Gids* een kentering in de waardering. Naar aanleiding van de derde druk van haar *Nieuw Nederlandsch A-B boek* (1825) schreef de recensent: 'De verhalen, bij de plaatjes gevoegd, zijn te geleerd voor kinderen, die nog behagen in zulke plaatjes scheppen. [...] Wanneer zullen Schrijvers en Schrijfsters van kinderboekjes eens gaan begrijpen, dat zij voor kinderen schrijven?'² Moens' glorie-tijd was voorbij; Potgieter bracht haar nog een laatste saluut: 'PETRONELLA MOENS! eere zij der werkzame, der vrome, der voor velen zoo nuttige Dichteres'³.

Utrechtse jaren

Petronella maakte gebruik van de diensten van een schrijfuffrouw, die zij haar teksten dicteerde. In Utrecht was dat van 1830 tot haar dood in 1842 Antje Camphuis. Zodoende kon ze ondanks haar visuele handicap een succesvol auteur worden en tot kort voor haar overlijden blijven publiceren - en daarmee ook in haar onderhoud voorzien, naast een klein pensioen dat vrienden voor haar hadden aangevraagd. Zij leidde dus zeker geen teruggetrokken bestaan. Petronella Moens hechtte veel waarde aan vriendschap. Dankzij haar uitgebreide vriendenkring bleef zij op de hoogte van wat zich afspeelde in de maatschappij: men las haar voor, signaleerde nieuwe boeken en ging met haar naar vergaderingen van literaire genootschappen. Al in 1782 was ze lid geworden van *Dulces Ante Omnia Musae*, een Utrechts genootschap dat zich toelagde op dichtkunde, taalkunde en geschiedenis. De leden werden verondersteld elke vergadering bij te wonen en bijdragen te leveren. Ook *Vlijt is de voedster der wetenschappen*, aanvankelijk een klein Utrechts studentengezelschap, opgericht in 1784, rekende Moens tot zijn leden. Dat gold ook voor *Tot Vlijt Vereenigd*, dat sinds

1790 in Utrecht bestond. Moens was bovendien erelid van de Utrechtse afdeling van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. De beroemde dichteres was een graag geziene gast op culturele bijeenkomsten, concerten en lezingen. In het tijdschrift *Euphonia*, opgericht door de Utrechtse predikant Johannes Decker Zimmerman, schreef zij daarover en bejubelde bijvoorbeeld het optreden van de beroemde zangeres Angelica Catalani in 1815. Moens verkeerde in kunstenaarskringen en was bevriend met Reinier Swillens, die aan de Trans woonde. Bij hem zal zij kunstenaars hebben ontmoet als de schilders Pieter Christoffel Wonder, Jozef Hoevenaar, Laurens Keltjens, Christiaan van Geelen, de schrijver Fr. Moesman, de universiteitskapelmeester Frederik Nieuwenhuijsen en de violist Gerardus Craeyvanger.⁴ Het belang van vriendschap voor Petronella wordt zichtbaar in haar 'Vriendenrol', een album waarin tussen 1786 en 1840 veel kennissen, vrienden en medegenootschapsleden een bijdrage schreven⁵. Al voordat ze in Utrecht woonde,

leverden Utrechtse vrienden een bijdrage, maar vanaf 1826 nam hun aantal toe. We vinden in het album de namen van Antoinette Ockerse wed. Kleyn (1826; dichteres), Johanna Susanna Senn van Basel-Rose (1831), Caroline de Jongh van Son (1832) en J. Decker Zimmerman (1837). Ook Margaretha Cornelia Boellaard, de schilderes die Petronella zowel met als zonder schrijfjuffrouw portretteerde, schreef in 1827 in de 'Vriendenrol'. Lang niet alle Utrechtse connecties zijn echter in het album vertegenwoordigd; het waren er teveel...

In de nacht van 3 op 4 januari 1843 kwam voor Petronella het einde. Op 16 maart werd in de evangelisch-lutherse kerk een 'Lijkfeest' ter nagedachtenis van de dichteres georganiseerd. Decker Zimmerman sprak de gedachtenisrede uit. Zij werd begraven op de begraafplaats Soestbergen aan de Gansstraat te Utrecht. Het graf is in 1895 geruimd. In haar geboorteplaats Kubaard, Zaandam en Breda zijn straten naar Petronella Moens vernoemd en in Aardenburg staat een borstbeeld, maar in Utrecht herinnert niets meer aan haar.

Literatuur en bronnen

- W.H. Warnsinck & J. Decker Zimmerman, *Petronella Moens*, Amsterdam 1843.
- C.B.F. Singeling, *Gezellige schrijvers. Aspecten van letterkundige genootschappelijkheid in Nederland, 1750-1800* (Amsterdam 1991).
- Ans J. Veltman-van den Bos, *Petronella Moens (1762-1843). De Vriendin van 't Vaderland* (dissertatie Nijmegen 2000).
- Ans Veltman, 'Leven met de dood. Petronella Moens aan Mr. Daniël Hermannus Beucker Andreae, 20 september 1822', *Papieren Betrekkingen. Zevenentwintig brieven uit de vroegmoderne tijd* (Nijmegen 2005).
- Ans J. Veltman-van den Bos en Jan de Vet, *Par Amitié. De vriendenrol van Petronella Moens* (Nijmegen, 2009).
- Primaire werken Petronella Moens via <https://www.dbnl.org>.
- www.petronella-moens.nl.

Noten

- 1 Zoals toneelstukken, bijv. *Hugo de Groot* (1790), dichtbundels, politiek getinte pamfletten, bijv. *Bespiegelingen over Europa* (1802), boekjes voor kinderen, bijv. *Herfstbloempjes voor de lieve jeugd* (1819), werken speciaal voor een vrouwenpubliek, bijv. *Dagboek voor mijne vrouwelijke landgenooten in 2 delen* (1826-1831), een exotisch-utopistische roman *Aardenburg, of de onbekende volksplanting in Zuid-Amerika* (1816), een bewerking van Jan Luyken 's *Menschen Begin, Midden en Einde* (1824), *De Twaalf maanden des Jaars* (1810), gedichten verlucht met gravures.
- 2 *De Gids* 1840-I p. 372.
- 3 *De Gids* 1841-I p. 47.
- 4 P.T.A. Swillens, 'De Utrechtsche kunstenaarsfamilie Craeyvanger', *Jaarboekje van Oud-Utrecht* 1947-48 p. 151.
- 5 Het album, in bezit van de Koninklijke Bibliotheek, is in 2009 fraai uitgegeven. Online versie: <https://www.kb.nl/themas/vriendenboeken/alba-amicorum-van-vrouwen/album-amicorum-petronella-moens>.

Dominees en andere dichters

De Utrechtse Studenten-almanak in de eerste helft van 19e eeuw

Leen Dorsman is hoogleraar universiteitsgeschiedenis aan de Universiteit Utrecht. Zijn interesse ligt op het snijvlak van literatuur en geschiedenis.

Schrijven studenten nog poëzie? In de 19e eeuw in ieder geval wel. De *Utrechtsche Studenten-almanak* kende vanaf het eerste nummer in 1825 een afdeling ‘Mengelwerk’, die bol stond van de gedichten. Deels ging het om zoetsappige liefdespoëzie waarin menig ‘kusjen’ werd gestolen en tevergeefs werd gedongen naar de hand van Utrechtse schonen. Bij nadere beschouwing valt er toch wel meer in te ontdekken.

▲ ‘Studentikoze Phantasmagorie’ uit de *Utrechtsche Studenten-almanak* van 1826. HET UTRECHTS ARCHIEF / DELPHER

7 Frontispice van de *Utrechtsche Studenten-almanak* van 1835. HET UTRECHTS ARCHIEF / DELPHER

> Frontispice van de *Utrechtsche Studenten-almanak* van 1843. HET UTRECHTS ARCHIEF / DELPHER

De Franse bibliothecaris Xavier Marmier publiceerde in 1841 een boek over Nederland, *Lettres sur la Hollande*. Daarin constateerde hij onder meer dat in Nederland alles op rijm scheen te gebeuren. Arm of rijk, in de stad of op het platteland, iedereen waande zich dichter.¹ Die overvloedige stroom aan poëzie vond onder andere een uitweg naar de talloze almanakken die in Nederland vooral in de eerste helft van de 19e eeuw versche-

nen. Het satirische poëzietijdschrift *Braga* publiceerde in 1843 het gedicht *De oorsprong der Almanakken*:

*De Moddergod was bang dat in ons
Vaderland
Zijn rijk gevaar liep, en al 't water weg zou
zakken
'Wat droogte!' riep hij uit: 'Poëten, op, ter
hand!'
Hij wenkte en - 't regende Almanakken.²*

Mengelwerken

Hoewel middeleeuwse getijdenboeken beschouwd kunnen worden als voorlopers van de almanakken, verschenen deze in gedrukte vorm voor het eerst in de 16e eeuw. Het waren jaarlijks verschijnende boekjes die gewoonlijk uit twee onderdelen bestonden. In het eerste deel werd nuttige informatie gegeven, zoals de exacte data van de christelijke feestdagen, de verjaardagen van het koninklijk huis en zons- en maansverduisteringen. In de eerste helft van de 19e eeuw hoorden daar ook de vertrektijden van de trekschuiten en postkoetsen bij. In het tweede gedeelte van een almanak stonden dan meestal de 'Mengelwerken' die vaak literaire bijdragen bevatten.³

Zo'n opzet kende ook de *Utrechtsche Studenten-almanak*, die in 1825 voor het eerst verscheen. Naast de gebruikelijke nuttige zaken stond in de studenten Almanakken ook informatie over de universiteit, zoals de *Series Lectionum* (lesrooster), adressen van professoren en studenten en lotgevalen van de universiteit in het voorafgaande jaar. Deze almanakken werden samengesteld door het Utrechtsch Studenten Corps, dat in 1816 was ontstaan. Het studentenleven kreeg toen een vastere structuur door de opening van een eigen sociëteit. De almanak was in feite een vorm van ledenbinding en droeg bij aan de collectieve identiteit van de 19e-eeuwse studentengemeenschap.

De studenten Almanak werd uitgegeven door Van Schoonhoven, later door Van der Monde. Aanvankelijk werd een eenvoudige titelpagina gebruikt met de zinspreuk en het zinnebeeld van de universiteit: *Sol Iustitiae Illustra Nos*. Vanaf 1843 werd de almanak voorzien van een fraaie titelplaat met niet alleen de Sol, maar ook symbolen van de vijf faculteiten. Na vier jaar werd die vervangen omdat in het originele ontwerp de zinspreuk was vergeten. Vanaf 1847 werd ook het rijkswapen en het *Je Maintiendrai* toegevoegd. Soms werd ook een uitvouwbare plaat ingebonden met afbeeldingen uit het studentenleven.

De inhoud van de almanak werd bepaald door een niet met name genoemde redactie, waarvan ook de werkwijze onbekend is. De omvang varieerde van circa 150 tot soms wel 300 pagina's, waarbij de mengelwerken gemiddeld meer dan de helft van de pagina's uitmaakten. Aan het informatieve deel van de studenten Almanak werden vanaf de jaren 1840 ook levensbeschrijvingen van overleden hoogleraren toegevoegd en een portret van de rector en een andere hoogleraar.

De mengelwerken in de almanak bestonden in de eerste decennia van de 19e eeuw voornamelijk uit gedichten. Pas gaandeweg verschenen er ook enkele prozastukken, maar dat werd pas substantieel na circa 1850. Een deel van de poëzie was ano-

niem, maar een ander deel werd ondertekend met initialen die via het *Album Studiosorum* tot concrete studenten kunnen worden herleid. De gedichten variëren van enkele strofen tot lange verhalende dichtstukken van meerdere pagina's. Voor het overgrote deel betreft het originele poëzie, maar soms ook vertalingen. Ook waren er gedichten in het Duits, Engels en Frans, waarvan in ieder geval een deel origineel lijkt en door studenten zelf geschreven. Met het auteursrecht werd in deze periode overigens nog losjes omgesprongen. Opvallend is dat van de 32 met zekerheid identificeerbare auteurs (die vaak meerdere gedichten per jaargang schreven en ook in verschillende jaren publiceerden) er 24 theologie studeerden, 6 rechten, 1 geneeskunde en 1 letteren. Je zou verwachten dat veel auteurs van die laatste faculteit - Letteren en Wijsbegeerte - afkomstig waren, maar deze was destijds nog vooral voorbereidend voor de andere faculteiten en had weinig eigen studenten. Het waren dus vooral de theologen die de poëzie beoefenden. Voor de meesten van deze studenten was de letterkunde geen jeugdzonde, ook later publiceerden ze nog gedichtbundels, novellen en romans; een enkeling werkte mee aan kerkelijke liedbundels. Maar ook al in hun studententijd publiceerden sommigen in andere almanakken, bijvoorbeeld de *Miniatuur-almanak* die vanaf 1837 ook in Utrecht verscheen.

Dominee-dichters

Voor een groot deel van de 19e-eeuwse dichtkunst is later de term 'domineespoëzie' gebruikt en dat was niet positief bedoeld. Deze poëzie wordt als vroom, belerend, braaf en zoetsappig beschouwd. Als voorbeelden dienen meestal Bernard ter Haar (1806-1880), de latere Nicolaas Beets (1814-1903) en J.J.L. ten Kate (1819-1889), die allemaal een band met Utrecht hadden. Beets en Ter Haar studeerden weliswaar in Leiden, maar werden beiden hoogleraar in Utrecht, waar Ten Kate theologie studeerde. Laatstgenoemde publiceerde al gedichten vóór zijn studententijd, maar niet in de studenten Almanak (althans niet herkenbaar, wel in de *Miniatuur-almanak*). Vooral Ten Kate werd de kop van jut van de dominee-dichters toen de Tachtiger Frederik van Eeden in 1885 onder het pseudoniem Cornelis Paradijs in zijn bundel *Grassprietjes* dichtte:

*Zing op! zing op! ten Kate!
(Gij kunt het toch niet laten)
Laaf onze ziel aan Harmonie,
Al wat zij zingt is Poezië!*

Was de poëzie in de *Utrechtse studenten Almanak* ook zo zoetsappig en belerend van aard? Op het eerste gezicht luidt het antwoord: ja. Een substantieel deel van deze poëzie bestaat uit minneliedjes waarin de 'kusjes', 'hartjes'

*Wat kan U dag aan dag het letterziften baten,
O dwaas! die onvermoeid uw geest en ving'ren plaagt;
En't Jus Naturae zoekt in't schrijven van dictaten;
Daar ieder 't onbesmet in't jeugdig harte draagt.*

en 'zoentjes' niet van de lucht zijn. Het anonieme gedicht *Liefde* uit de almanak van 1841 is daar een mooi voorbeeld van.

*Zalig is 't als onze lippen,
Bevend op der maagden mond
't Eerste zegel mogen drukken,
van het heilig liefdebond*

Ook de theologiestudent Paulus Willem van Doorn kon er wat van. In 1833 verscheen *Zinbedrog*. Hierin valt een traan van Line's 'roozenwangen':

*Ik wilde toen die traan,
gelijk den daauw de maan
Van hare lippen drinken,
En zuigen 't zoet der min
Met volle teugen in
En aan haar boezem zinken*

Er zijn talloze voorbeelden te geven, met name in gedichten met de titel *Aan...* Alleen al in 1843 werden gedichten opgedragen aan Molly, Laura, Melinde en Maria. Maar gelukkig is er meer dan dat, zo blijken de studenten ook een nationaal gevoel te hebben ontwikkeld. Dat was niet alleen zichtbaar in het rijkswapen dat in 1847 aan de titelpagina werd toegevoegd, maar bleek ook in 1832, het jaar nadat de studenten waren teruggekomen van de Tiendaagse Veldtocht tegen de afscheiding van de Belgen. Naast een verslag van de gebeurtenissen stonden er in de almanak verschillende commentaren in rijm: *Aan Neêrlands Helden, Uitboezeming bij de viering van de dood van Van Speijk, De Zegepraal des rechts* en zo meer. Van P.W. van Doorn was een gedicht over *Het Hollandsche Meisje* dat de strijders steun wilde bieden en hen opriep de dood te verkiezen als dat nodig mocht zijn. Maar ook in minder barre tijden was er aandacht voor nationale deugden. In de almanak van 1827 schreef Bart Sloet tot Oldhuis in *Aan de Vaderlandsche meisjes* hoe gunstig het Nederlands afstak tegen het Frans.

*Want laffe dubbelzinnigheden
Die 't ijdel Fransch zoo weeldrig biedt,
Hoe geestig dan ook voorgedragen
Bevallen 't Nederlandsche meisje niet*

En in 1830 schreef een anonymus in dezelfde toon *Aan wereldsgezinde meisjes* dat het een Franse vrouw was, die hen influisterde 'al wat vreemd en ligt is, goed te heeten'. Zo werden nationale deugden en 'passend' gedrag gecombineerd, net als in een gedicht uit 1841, getiteld *Neêrlandsch schoon*. Het was een lofzang op de schoonheid van Nederlandse vrouwen en tegelijk op de schoonheid van Nederland.

Romantiek en anti-Romantiek

In haar biografie van Jacob van Lennep schrijft Marita Mathijssen dat het in de jaren 30 en 40 van de 19e eeuw broeide in

Leiden met studenten als Nicolaas Beets, Johannes Hasebroek, Gerrit van de Linde (alias De Schoolmeester) en Jan Kneppelhout, terwijl ook Amsterdam zich niet onbetuigd liet met Potgieter, Bakhuizen van den Brink en Jan Pieter Heije.⁴ Deze studenten lazten Victor Hugo, Lamartine en Byron, kortom ze waren in de ban van de Romantiek. Misschien dat Utrecht geen talenten van dit formaat kende, maar bij het doorlezen van de *Utrechtsche Studenten-almanak* zien we dezelfde romantische belangstelling. De schrijvers kenden de genoemde romantische auteurs en brachten vertalingen in de almanak.⁵

De Romantiek behelsde onder meer de zucht naar een verleden dat werkelijk anders was, zoals de Middeleeuwen, en een verlangen naar vreemde oorden, bijvoorbeeld het 'geheimzinnige' Oosten. Typisch romantisch zijn ook 'romances' (liefdesverhalen, al dan niet in dichtvorm), spookverhalen en natuurmanifestaties. Al deze elementen zijn terug te vinden in de poëzie in de studentenalmanakken uit deze periode. De aandacht voor het middeleeuwse verleden zien we in het gedicht *Bij den bouwval van het kasteel Brederode* van de student theologie Barend Glasius uit 1829. Een interessante combinatie van oriëntalisme en belangstelling voor de middeleeuwen vormt het gedicht *De Troubadour* uit 1838 over een geheimzinnige troubadour die uit Jeruzalem komt bij een bruiloftsfeest aan het Hof van Arkel. Hij blijkt de geliefde te zijn van vrouw Oda - de bruid - die drie jaar is weggeweest. Uiteindelijk vallen de troubadour en Oda allebei dood neer: '...t zelfde graf sluit beiden in zijn schoot'. De geheimzinnigheid van het andere, het vreemde, manifesteert zich ook in *De klacht van de gondelier* over liefdesperikelen op z'n Venetiaans, maar sterker nog in een *Liedeken van den Minne* uit 1843. Dat is helemaal in een oosters decor geplaatst: de heilige rivier de Ganges, met lotus en palmbomen.

Zo was er temidden van de huis-, tuin- en keukenpoëzie van de Utrechtse studenten aandacht voor romantische thema's en voor buitenlandse romantische auteurs. Interessant is dat er tegelijkertijd een min of meer Utrechts tegengeluid ontstond tegen de romantiek én tegen de almanakkenpoëzie. In 1842 was de drijvende kracht achter de oprichting van het eerdergenoemde, geheel op rijm gestelde satirische blad *Braga* de oud-student Anthony Winkler Prins. Hij vond de theologiestudent J.J.L. ten Kate bereid om met hem ten strijde te trekken tegen wat zij zagen als de verloederling van de poëzie. Winkler Prins (later auteur van de gelijknamige encyclopedie) had in Utrecht kandidaats gedaan in de letteren en in de natuurwetenschappen, alvorens in Amsterdam een studie tot doopsgezind predikant te volgen. Tussen 1837 en 1840 had hij niet alleen in de

Utrechtsche Studenten-almanak gedichten gepubliceerd, maar ook in allerlei andere almanakken.⁶ Ook Ten Kate had al gepubliceerd voor en tijdens zijn studietijd. Blijkbaar waren beiden van mening veranderd want in *Braga* - vooral in de eerste jaargang, waarna het blad door anderen werd voortgezet - gingen zij los op de almanakkenliteratuur. Ze keerden zich tegen romantische stokpaardjes en schreven parodieën op de kusjespoëzie en het gerijmel in het gedicht *De Rijmelaar*:

*Hij is een klankenkluis, een lettergrepteller,
Een taalmans ongerief, een knullig
woordbekkeller,
Een nagelbijtig beest, een pennezuigend dier,
Een onzinmakelaar, een vorst van
scheurpapier.*⁷

Van Ten Kate is wel gezegd dat als hij zich bij de satire van *Braga* had gehouden, we hem nu nog wél gekend zouden hebben.⁸ Tegenwoordig wordt de poëzie van de 19e eeuwse dominee-dichters namelijk nauwelijks nog gewaardeerd. Ten Kate en veel van zijn mededichters bestaan nog slechts als straatnamen in een enkele Dichtersbuurt. Zelfs Utrecht heeft echter geen Ten Katestraat of Winkler Prinsplein.

◀ Detail 'Stichtsche School-Prent', (parodie op een schoolplaat) uit de *Utrechtsche Studenten-almanak* van 1835. [HET UTRECHTS ARCHIEF / DELPHER](#)

< Fantasiekaart van het 'Stichtsche Academie-Land', uit de *Utrechtsche Studenten-almanak* van 1834. [HET UTRECHTS ARCHIEF / DELPHER](#)

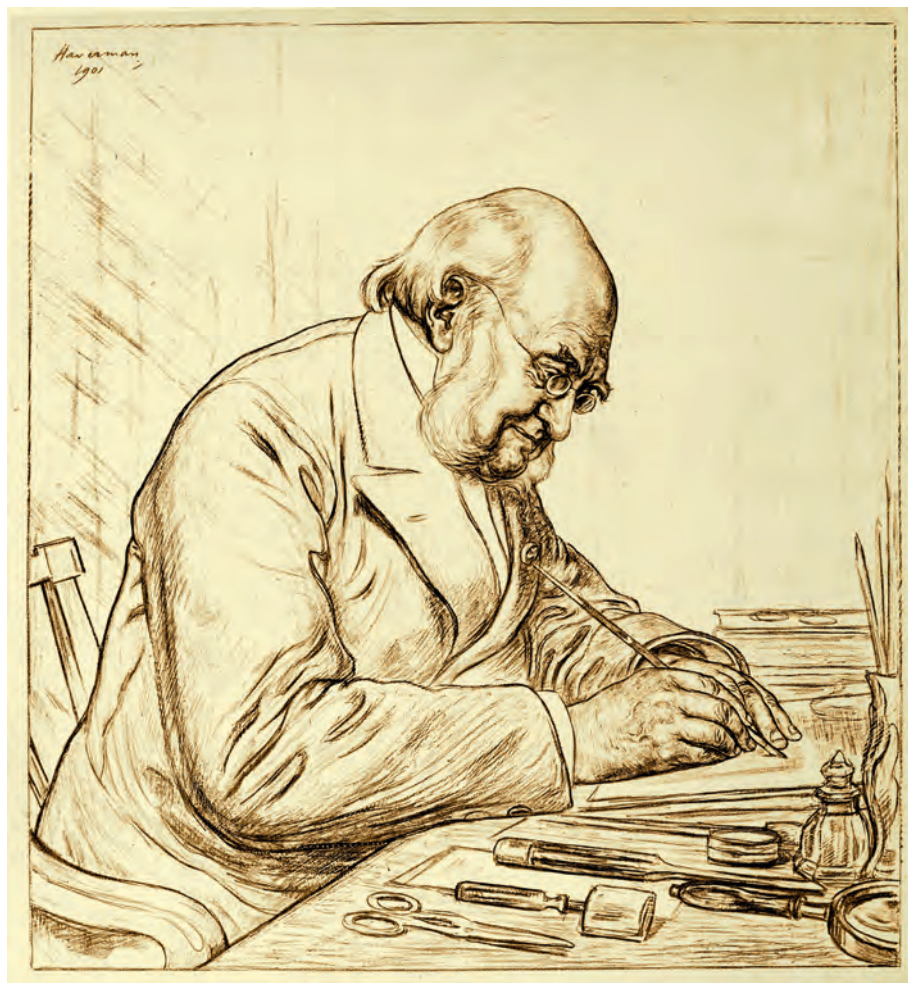
▲ Portret van Jan Jacob Lodewijk ten Kate, 1832-1849. [RIJKSMUSEUM, AMSTERDAM](#)

Noten

- 1 Marita Mathijssen, *Jacob van Lennep. Een bezielde schavuit* (Amsterdam 2018) p. 315.
- 2 *Braga* jaargang 1 (1842-1843) p. 32.
- 3 Jeroen Salman, *Een handdruk van de tijd. De almanak en het dagelijks leven in de Nederlanden, 1500-1700* (Zwolle 1997).
- 4 Mathijssen (2018) p. 251.
- 5 In 1833 (*Op den dood van Walter Scott*, door G.L. van Oosten van Staveren, die later ook Scott zou vertalen), 1839 (Lamartine, Hugo, Scott en de Duitse Sturm und Drang dichter Gottfried August Bürger), 1840 (Scott: *Ivanhoe*), 1843 (de Ierse dichter Thomas Moore), 1844 (Moore, Byron en Lamartine), 1846 (Moore - vertaald door de rechtenstudent W.R. Boer, de latere burgemeester van Utrecht - en Lamartine), 1849 (Lamartine) en 1850 (Chateaubriand).
- 6 In de *Utrechtsche Studenten-almanak* verscheen onder andere in 1838 *Avondmijmering van een vrijen Griek* dat tal van romantische thema's bevatte, zoals: heimwee naar het verleden, aandacht voor het vreemde en bewondering voor de nationale vrijheidsstrijd (deze Griekse vrijheidsstrijd werd destijds in één adem genoemd met zijn bekendste voorvechter: Lord Byron).
- 7 *Braga* jaargang 1 (1842-1843) p. 92.
- 8 Willem van den Berg en Piet Couttenier, *Alles is taal geworden. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1800-1900* (Amsterdam 2009) p. 519-523.

Nicolaas Beets, stadsdichter avant la lettre

Niels Bokhove promoveerde in de wijsbegeerte aan de Universiteit Utrecht en heeft daarnaast een brede interesse in cultuur- en literatuurgeschiedenis.

De dominee-dichters van de 19e eeuw staan te boek als saai, braaf en moralistisch. Een van hen was Nicolaas Beets (1814-1903). Tegelijk vormt hij hierop een uitzondering dankzij de befaamde verhalenbundel *Camera obscura*, die hij schreef als theologiestudent in Leiden. Het grootste deel van zijn leven woonde Beets echter in Utrecht, waar hij betrokken was bij lokale instellingen en talrijke gelegenheidsgedichten schreef.

Beets schreef de *Camera obscura* in 1836-1837 onder het pseudoniem Hildebrand. Twee jaar later verscheen het werk voor het eerst in druk. Sindsdien voegde hij er regelmatig nieuwe verhalen aan toe, totdat hij het in 1851 voorlopig als voltooid beschouwde. Intussen was Beets in 1840 benoemd tot hervormd predikant in Heemstede. Begin 1854 ontving hij een beroep uit Utrecht. Beets aanvaardde het predikantschap in de Domstad, maar vermoedelijk met enige tegenzin. In zijn Leidse studententijd had hij namelijk zijn vriend Potgieter, die dacht dat Beets een studentenmaskerade in Utrecht had bijgewoond, bekend: 'Ik te Utrecht? Och hemel, waarmede heb ik verdiend, dat gij mij verdenkt derwaarts te zijn gereisd? [...] Dat leelijke Utrecht, ik haat het

als gij.' Toch had Beets al voor zijn komst naar Utrecht een zekere band met de stad, bijvoorbeeld door zijn lidmaatschap van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen (PUG).¹ Ook in een ander opzicht was de verhuizing opmerkelijk: terwijl Beets in Heemstede als te behoudend werd beschouwd, zag men hem in de destijds nog orthodoxe Domstad als modern. Hij kreeg de wijk Lauwerrecht als werkgebied toegewezen, bewoond 'door enkele kleine burgers: handelaartjes, ambachtsluidjes enz., maar voor 't grootste deel door de armsten der Gemeente'. Het hervormde wijkgebouw waar hij spreekuur hield, staat nog altijd aan de Lauwerrecht 59, met op de gevel 'Ik ben de goede herder.'² De wijkbewoners gingen ter kerke

in de Jacobikerk, de kansel daar was Beets' vaste plek, maar hij was ook te beluisteren in de Dom-, Buur- en Geertekerk.

Begin augustus 1854 betrok Beets met zijn gezin het pand Boothstraat 6, waar hij tot zijn dood in 1903 zou wonen. Hij wijdde er meteen een gedicht aan, 'Nieuwe woning', beginnend met: 'Hier woon ik. Zult gij met mij wonen, / Mijn God en Heer, mijn kracht en troost? / Hier woon ik nu met gade en kroost, / Vier dochters en drie zonen.'³ Beets zat in literair opzicht niet stil.

Nog in zijn verhuisjaar verscheen een nieuwe druk van de *Camera obscura*, nu uitgebreid met vooral enkele teksten die hij aan tijdschriften had bijgedragen. Na allerlei eerder verspreid werk had hij sinds de verschijning van de *Camera obscura* diverse dichtbundels op zijn naam staan, zoals *Gedichten*, *Apostelen en profeten* en *Korenbloemen*. Die lijn zou hij krachtiger voortzetten in Utrecht.

Gelegenheidsgedichten

Al in Heemstede stond Beets bekend om zijn betrokkenheid bij 'afschaffings- en matigheidsgenootschappen' (tegen alcoholgebruik), hoewel hij zijn rol zelf sterk relativeerde. Dat neemt niet weg dat hij in de loop van zijn Utrechtse leven betrok-

- < Tekening van Nicolaas Beets door H.J. Haverman, 1901. [HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL](#)
- > Wijkgebouw 'De Goede Herder' aan het Lauwerrecht 59, 1974. [HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL](#)
- ↘ Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad, 28 november 1863. [DELPHER](#)

ken was bij verschillende instellingen, ook bestuurlijk. Allerlei evenementen van deze en andere instellingen waren voor hem aanleiding om *gelegenheidsgedichten* te maken, iets dat hij voor zijn komst naar Utrecht nauwelijks had gedaan. We moeten dan denken aan openingen, nationale en lokale feestdagen, jubilea en lustra, verjaardagen, begrafenissen etcetera. Kortom: het valt op dat 'de Muze van Beets aan den feestdisch aanzat en in het sterfhuis zich liet vinden.'

Beets schreef ten minste 35 gelegenheids-gedichten, nog afgezien van de vele gedichten voor familieleden, vrienden, bekenden en collegae. Daarmee kunnen we hem met recht promoveren tot Utrechts stadsdichter *avant la lettre*. Volgens zijn biograaf munten die gedichten 'boven vele uit door teer gevoel, ware hartelijkheid, vooral door oprechtheid.'⁴ Beets' gelegenheidspoëzie betreft, zoals het een 'herder' betaamt, overwegend het welzijn van de Utrechtse burgers. Dat wil zeggen: sociale aspecten, gezondheid en veiligheid, al waren dat niet de enige thema's.

Als overtuigd Orangist - hij had goede connecties met het hof in Paleis Het Loo - was Beets bijvoorbeeld graag bereid om een lang gedicht te maken voor het Oranje-feest dat eind november 1863 werd gehouden ter herdenking van de bevrijding van de Franse overheersing in 1813. Het verscheen paginagroot in een Utrechtse krant. Het bleef niet bij dit gedicht: Beets had de gevel van zijn huis aan de Boothstraat uitbundig versierd, zo meldt een ooggetuige, met 'Nationale en Oranjevanen, welke aan spietsen gehecht zijn, en op de eene van welke spietsen het vrijheidsteeken, de hoed, op de andere eene lauwerkrans, als hulde bewijs, aangebragt is, en welke vanen kruislings over elkander liggen, eenen opengeslagen Bijbel, omgeven door lauwer- en oranjetakken, welke Bijbel, een kroon, die door linten en strik aan de vanen verbonden is, ondersteunt.' Op de bijbel stonden spreuken en op de achtergrond zag men een zon. Beets had duidelijk zijn best gedaan, resulterend in een uitgebreide interpretatie door de ooggetuige.⁵

Brandweer en waterleiding

In 1864 vierde Mr. N.P.J. Kien zijn kwart-
eeuw burgemeesterschap, wat voor Beets
aanleiding vormde voor een loflied op de
Utrechtse brandweer:

*De Brandweer, tuk op de eer noodlottig vuur
te blusschen,
Blaakt zelv' van eedlen gloed,
Nu zij den Burgervader groet,
Die vijftientwintig jaar gewaakt heeft op 't
Stads-kussen.
Haar wensch is vurig dat de fakkel van zijn
leven
Voortbrande stil en klaar,
Om onze stad nog menig jaar
Het voorrecht van haar licht en warmen
gloed te geven.
Moog steeds de Burgerij hem eer en dank
bewijzen,
Getrouw en onverdeeld!
En waar men ooit met twistvuur speelt,
Daar sta de Brandweer klaar, eer vonk en
vlammen rijzen. (III:228)*

Twee jaar later brak in Utrecht een cholera-
epidemie uit, maar Beets bleef trouw zijn
gelovigen in hun armzalige huisjes bezoeken.
Er is een verhaal over 'een sterfbed waarbij
hij knielde om te bidden en de betrekkingen
van de stervende hem op het gevaar wezen;
hij weerde echter af: "hier is mijn plaats"'. Het
was al sinds 1849 bekend dat onzuiver drink-
water de oorzaak was, hoewel de cholera-bacil
als boosdoener pas in 1884 werd ontdekt.⁶
In 1873 zou Beets met 'Voor de Utrechtsche
waterleiding' pleiten voor modernisering van
deze nutsvoorziening hier ter stede:

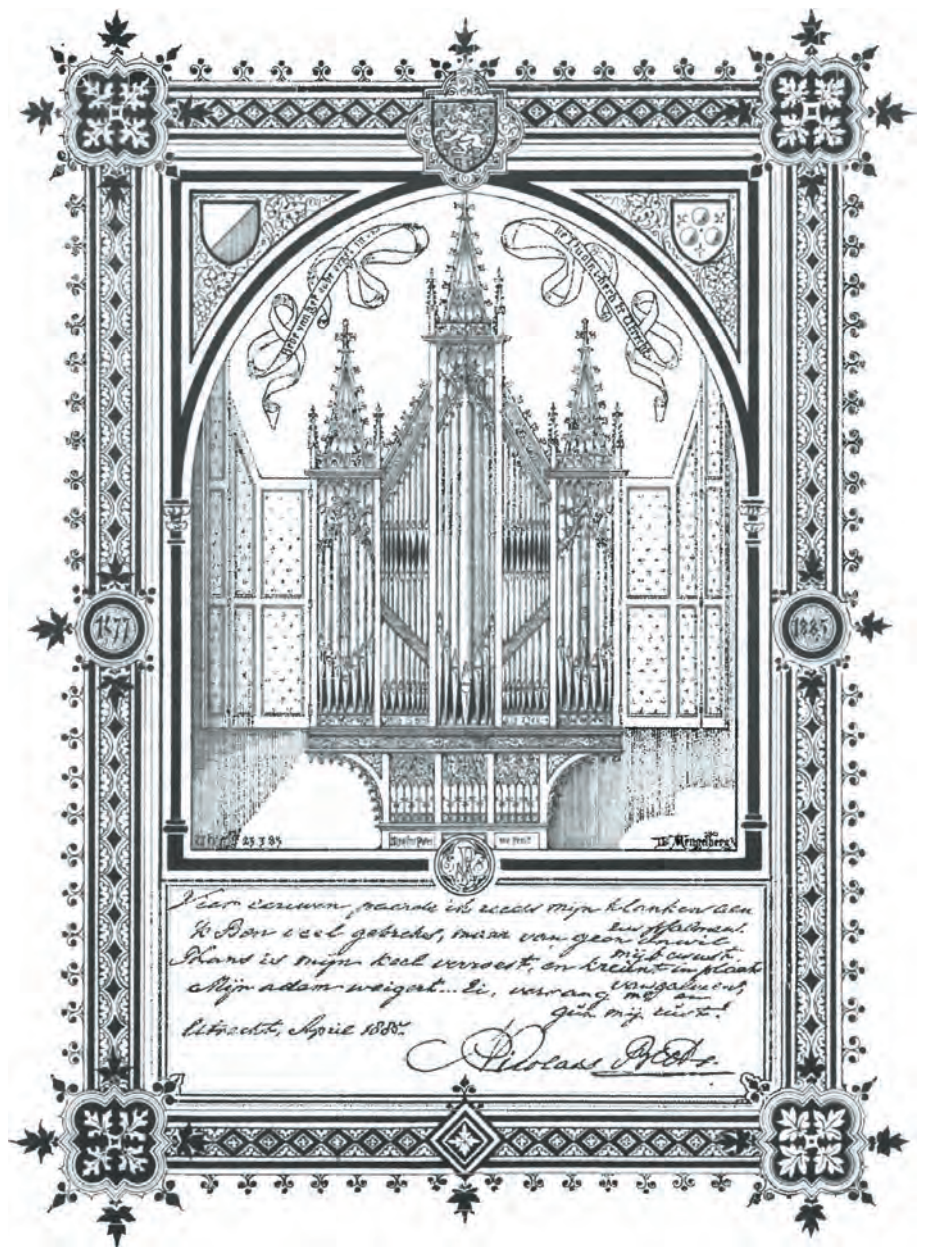
*Voert water aan, voert water aan,
Uit zilvren waterwellen!
Geen drab, waar ziekte en dood uit gist,
Maar zuivre bron, die 't bloed verfrist;
Voert water aan, voert water aan,
Dat kranken doet herstellen! (III:407)*

Het zou echter nog tien jaar duren voordat
zijn pleidooi daadwerkelijk gehoord werd.
Zijn eigen huis liet hij niet aansluiten, want
hij had een zuivere waterbron in de tuin.

Diaconessenhuis

Bijzondere en langdurige betrokkenheid
legde Beets aan de dag bij het Diaconessen-
huis, toen nog gevestigd aan de Oudegracht
tussen de Bijlhouwerstraat en de huidige
Diaconessenstraat. Eind 1869 huldigde hij de
Diaconessen met:

*De hemel doe zijn zegen dalen,
Zijn gunst bekljijf'
Op dit Bethesda en zijn zalen,
Veel meer dan 'vijf!
Zijn Englen zende hij, zijn krachten,
Tot hulp gereed,
Voor hen, die hier genezing wachten,
Uit ziekte en leed!
(III:351)*

Vijf jaar later overleed Henriëtte Swellen-
grebel, bestuurster van het Diaconessenhuis
sinds de oprichting in 1844. Beets bewonderde
haar zeer en herdacht haar niet alleen in een
gedicht, maar ook in een speciale preek, die
zelfs in druk verscheen. Een iets bescheidener
eer viel in 1893 haar opvolgster Anna van
Bylandt-Rheydt nog bij leven te beurt.⁷
In 1864 werd in Utrecht de Vereniging tot
Ondersteuning en Zedelijke Ontwikkeling
van hulpbehoevende Blinden opgericht. Die
opende enkele 'Werk-Inrichtingen', zoals in
1872 op Neude 7. Ter gelegenheid van het
nieuwe onderkomen dichtte Beets als het
ware namens de doelgroep het gedicht
'Utrechts blinden aan hunne weldoeners,
bij de opening van een nieuw voor hen
bestemd werkgebouw' met als eerste van
twee strofen:

*De dank der blinden stijgt tot God,
Voor wat, tot beetring van hun lot,
Uw liefde deed en uit blijft denken;
Zij zien hun nieuwe werkplaats niet;
Maar God, die 't al en allen ziet,
Moge u daarvoor Zijn zegen schenken.
(III:401)*

Beets bleef een band houden met de instel-
ling, want bij het zilveren jubileum van de
werkplaats kwam hij opnieuw met een
gedicht, dat als brochure verscheen.⁸

Universiteit

Als jarenlang lid en nu ook bestuurslid van
het Provinciaal Utrechtsch Genootschap voor
Kunsten en Wetenschappen (PUG) had Beets
de taak om de 'Welkomstgroet' voor de jaar-
lijkse vergadering van 1867 te schrijven. Hij
leende daarvoor het thema van de studen-
tenmaskerade, die diezelfde dag vanwege
het door de recente cholera-epidemie uitge-
stelde universiteitslustrum werd gehouden:
de intocht van Maximiliaan van Oostenrijk
en zijn kersverse eega in Utrecht in 1477. Het
werd een ellenlang werkstuk van bijna drie-
honderd regels!⁹ 1865 was overigens ook het
jaar waarin voor het eerst een theologisch
boek van Beets verscheen bij de protestantse
uitgeverij Bijleveld aan het Janskerkhof. Het
was het begin van een samenwerking die zou
 resulteren in zestien publicaties.
Twee jaar eerder had de Utrechtse universi-
teit een eredoctoraat in de Nederlandse let-
teren toegekend aan de 'alom in den lande

< 'Bede van het oude Orgel der Nicolai-Kerk te Utrecht', 1883, met Beets' handschrift. [UIT: VAN RIJN & DEETMAN, DEEL 3](#)

> '19 Februari 1887' voor Van Gend & Loos. [UNIVERSITAIRE BIBLIOTHEKEN LEIDEN](#)

om zijn talent zoo bekende en gevierde dichter en prozaïst', aldus een krant.¹⁰ Vermoedelijk was dit te danken aan het succes van de *Camera obscura*. In 1875 volgde Beets' aanstelling als hoogleraar, echter niet zoals hij graag had gewild in de letteren, maar in de kerkgeschiedenis en christelijke ethiek. Acht jaar later werd zijn leerstoel omgezet in de geschiedenis en leerstellingen van het christendom en de zedenkunde. Eigenlijk was Beets voor dat alles 'te licht', maar woog zijn beroemdheid zwaarder. Bovendien ging het gerucht dat koning Willem III er achter de schermen op had aangedrongen.¹¹ Beets erkende ooit in 'Alles en niets': 'Professor is geleerd, maar droog; / Hij heeft geen gaaf van meê te deelen. / Zeer goede pijlen heeft hij velen; / Een vollen koker, maar geen boog.'¹² Bij zijn 70e verjaardag in 1884 beëindigde Beets het professoraat. Dat belette hem niet om door te gaan met gedichten te schrijven voor belangrijke universitaire momenten. Op verzoek van het gemeentebestuur maakte hij voor het 250-jarig bestaan van de universiteit een lange 'Feest-cantate', op muziek gezet door componist-dirigent Richard Hol. Deze werd in de Buurkerk opgevoerd door een groot orkest en 500-koppig koor. Enkele toepasselijke regels zijn:

De dwaas alleen veracht de wetenschap.

De wijze juicht haar toe op d'eeretrap.

Kennis is macht, geen macht van dwingelanden.

Lofwaardig, die haar zamelt en waardeert!

Gezegend, die haar uitbreidt en vermeert!

Wij kussen hem eerbiediglijk de handen.

(IV:275)

De 'reeds bejaarde, doch nog met jeugdig vuur bezielde' Beets, 'wiens schoone taal zoo terecht werd gewaardeerd, zag zich door de daverende toejuichingen genoopt ook het orkest te bestijgen, waar zijn verschijning natuurlijk door koor en zangers, even als door alle aanwezigen, met luide hoera's werd begroet.'¹³ Hij was hier duidelijk meer op zijn plaats dan achter het kathedraal.

Acht jaar na het 50e lustrum was er weer een belangrijke academische gebeurtenis: de eer-

19 Februari 1887.

Voor zeventig jaar liep ik gezwind
Van Brussel naar Amsterdam,
Met de tijding dat er een Koningskind,
Een Prins, ter wereld kwam.
Sinds negentien jaren loop ik niet meer;
Maar nu, gelijk gij ziet,
Op dezen Feestdag, nog ééne keer,
Den Vorst ter eer,
Die, sinds tweemaal negentien jaar en meer,
Als Koning in Neerland gebiedt:
En wat ook veranderde of verkeer,
Nog komt uit mijn horen gelijk weleer
Het oud Wilhelmus-lied.
Leef, **Laatste Wilhelmus!** leef nog lang;
Word lichtig, word negentig jaar!
Met U zijn wij voor niemand bang,
En blijft de hoel bij mekaar.

De Diligence van
VAN GEND & LOOS.

De Dichter: *Nut. Bataat.*

Hoofd-Inspecteur: **FRANÇOIS JANSEN** — Arnhem.

INSPECTEURS:

F. OTS te Amsterdam.
J. H. SCHREK te Zwolle,
TH. JANSEN, te Arnhem,
J. VAN DEN HEUVEL, te 's Bosch.

Zie ommezijde.

steeenlegging door koningin Wilhelmina en regentes-moeder Emma voor het nieuwe Academiegebouw aan het Domplein. Beets had nu een 'Feestgezing' gemaakt, wederom op noten van Hol. Na aankomst van de majesteiten galmde over het plein:

Stort, Hoogeschool uw lof en dank:

Wil God en mensen prijzen!

De Nieuwe Woning, sinds zoo lang

U toegedacht, gaat rijzen;

Gaat rijzen op

Den Hamerklop

Van Koninklijk verlangen,

Die d'arbeid aan zal vangen.

(IV:111)

Beets bejubelde zijn oude werkgever voor het laatst in 1896 bij het 53e universiteitslustrum met een kort 'Aan de Sticht-

sche Alma mater', waarin hij in de eerste regel verwees naar zijn eigen 'Zestien Lustra' oftewel 80 jaren.¹⁴

Kerk en zending

Uiteraard was Beets als 'herder' betrokken bij het zendingswerk. Zo was hij niet alleen bestuurder van het Nederlandsch Zendinggenootschap maar ook medewerker bij de Utrechtsche Zendingvereniging.¹⁵ Een jaarfeest in 1871 bracht hem tot 'Een lied op het jaarfeest der Utrechtsche Zendingvereniging' met onder andere deze regels, die nu niet meer zo gewaardeerd zouden worden: 'Prijst, al gij heidnen, prijst zijn naam; / Looft, looft den Heer der Heeren!'¹⁶

Ook kerkorgels ontsnapten niet aan Beets' poëzie. In 1883 wijdde hij een gedicht aan de orgelinwijding in de Buurkerk en twee jaar later volgde een rijmprint met zijn

< Beets' begrafenisstoet bij zijn woonhuis aan de Boothstraat 6.

J.H. SCHUMAKER. HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

✓ Beets' (nu vrijwel) tekstloze graf kort na zijn dood. UIT: VAN RIJN & DEETMAN, DEEL 3

'Bede van het oude Orgel der Nicolai-Kerk te Utrecht', als in een fabel, onder een tekening van Willem Mengelberg:

*Vier eeuwen paarde ik reeds mijn klanken aan
uw psalmen;
'k Ben veel gebreks, maar van geen onwil mij
bewust;
Thans is mijn keel verroest en kreunt in plaats
van galmen;
Mijn adem weigert... Ei, vervang me en geef
mij rust!*
(IV:214)

Dichter Niet Bekend

Zover we weten heeft Beets slechts éénmaal een gedicht gemaakt voor een bedrijf, namelijk voor de Algemeene Expeditie-Onderneming Van Gend & Loos. En nog wel anoniem, want het is gesigneerd met: 'De Dichter: Niet Bekend' (let op N en B).

Het is ook meteen het 'mooiste' gedicht omdat het deel uitmaakt van een kleurige rijmprint.

Beets had iets met Van Gend & Loos, want in de *Camera obscura* schreef hij in 'Varen en Rijden' al vol lof over de geel-zwarte diligences: 'Doch hier breng ik u de eer, die u toekomt, edele Van Gend en Loos, [...] warme menschevrienden! In uwe wagens zit men op breede banken; uwe plaatsen zijn ruim; uwe kussens en ruggestukken welgevuld; uwe bakken diep, uwe veren buigzaam, uwe vier paarden altijd in geregelde draf.' Het gedicht herdenkt de verjaardag van koning Willem III, vandaar de titel '19 Februari 1887'. Die dag werd in Utrecht uitgebreid gevierd met een feestelijke optocht. In het gedicht blijkt de diligence in de tekening (van Anthony Grolman) terug op zijn bestaan tussen 1817 en 1868 en zijn eenmalige terugkeer in Utrecht, nu in die optocht.

De koets staat voor het Haagsche Koffijhuis aan het Vredenburg, waar het bedrijf gevestigd was op nummer 22.¹⁷

Tot besluit de graftekst die Nicolaas Beets voor zichzelf schreef. In zekere zin was dit tegenstrijdig, want hij had ooit verordonneerd in een ander gedicht: 'Schrijf op mijn zerk geen lofgedicht'.¹⁸ Aan deze wens is ook gevolg gegeven; zelfs Beets' naam ontbreekt op zijn grafsteen op begraafplaats Soestbergen.

*Twee dingen heb ik willen zijn:
Een Christen, en een Nederlander.
Gebrekkelijk was ik 't een als 't ander;
Maar toch naar 't wezen, niet in schijn.
Zoo 't slechts gebrekkelijk is geweest:
God en mijn Volk moog mij 't vergeven!
Maak gij het beter, die dit leest;
Gij hebt nog tijd van leven.*
(IV:236)

Literatuur

- *Gedichten van Nicolaas Beets. Volledige uitgave, naar tijdsorde gerangschikt*, delen III-V (Leiden 1956). NB: bij de citaten en in de noten staan deel- en paginanummers vermeld als bijvoorbeeld III:100.
- P.D. Chantepie de la Saussaye, *Het leven van Nicolaas Beets* (Haarlem 1906).
- G. van Rijn en J.J. Deetman, *Nicolaas Beets* (3 delen, Rotterdam 1910, 1916, 1919).

Noten

- 1 Van Rijn en Deetman deel 1 p. 125, deel 2 p. 417.
- 2 Chantepie de la Saussaye p. 159.
- 3 III:127.
- 4 Van Rijn & Deetman deel 3 p. 33; Chantepie de la Saussaye p. 234.
- 5 [G. Plaat], *Herinnering aan de dagen van 15 tot 28 November 1863 te Utrecht* (Utrecht 1864) p. 54.
- 6 Chantepie de la Saussaye p. 160. Beets had in 1851 een gedicht gemaakt bij het begin van de aanleg van de drinkwaterleiding in Amsterdam (III:52vv). De ontdekking van de cholera-bacil in 1884 'vierde' Beets met het korte 'Comma-bacillen' (IV:258).
- 7 'Bij den dood van Henriëtte Swellengrebel, sedert zijn oprichting in 1844 tot den 30sten Mei 1874, Bestuurster van het Diaconessenhuis te Utrecht'

(IV:10v); N. Beets, *Tabitha: leerrede, uitgesproken te Utrecht, des Zondags na de begrafenis van Mejonkvrouwe Anna Henriette Swellengrebel, Directrice van het Diaconessenhuis, overl. 30 Mei 1874* (Utrecht 1874); 'Aan Jonkvrouwe Anna Gravinne van Bylandt-Rheydt, Directrice van het Diaconessenhuis te Utrecht' (V:132).

- 8 *Voor de Behoeftige Blinden, bij de herdenking van het 25-jarig Bestaan hunner Werk-Inrichting (1864-1889)* (Utrecht 1889).
- 9 III:303-12.
- 10 *Dagblad van Zuidholland en 's-Gravenhage* 3 juni 1865.
- 11 Chantepie de la Saussaye p. 239, 243.
- 12 III:258.
- 13 *Caecilia* 43 (1886) 15, p. 153; *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* 23 juni 1886.
- 14 V:172.
- 15 Chantepie de la Saussaye p. 156.
- 16 III:392.
- 17 J. Dyserinck, *Herinneringen aan Nicolaas in woord en beeld [...]* (Den Haag 1904) p. 145; Hildebrand, *Na vijftig jaar. Noodige en overbodige opheldering van de Camera Obscura* (Haarlem 1888) p. 73. Met dank aan Roman Koot voor identificatie van de tekenaar.
- 18 IV:235.

Portret van Agatha Snellen, circa 1900.

COLLECTIE AGATHA SNELLENSCHOOL, UTRECHT

De Indische sprookjes van Agatha Snellen

Agatha Snellen (1862-1948) is in Utrecht vooral bekend vanwege de school die zij in 1898 begon en die nog altijd haar naam draagt. Behalve onderwijzeres was zij ook kinderboekenschrijfster. Rond 1900 had ze succes met bloemen- en dierensprookjes, later schreef zij een Indische equivalent van *Niels Holgersson's wonderbare reis*. Wellicht verwerkte ze hierin reisherinneringen aan Java.

Haar opleiding tot onderwijzeres volgde de domineesdochter waarschijnlijk omstreeks 1880 in Arnhem. Daarna gaf ze enkele jaren les aan de meisjesschool van de Broedergemeente in Zeist. Voordat ze in 1898 met zes leerlingen haar eigen schooltje aan huis begon aan de Bleyenburgkade, had ze al landelijke bekendheid gekregen door haar

kinderboek *In de muizenwereld* (1894). Het was door de Utrechtse componiste Catharina van Rennes op muziek gezet en door hen samen voorgedragen. Agatha bleef ook daarna publiceren; zo verscheen in 1901 het populaire bloemensprookje *Klaproosje en Korenbloempje*. Tussen 1905 en 1924 verschenen er echter geen boek van haar hand; wel schreef ze artikelen voor kindertijdschriften. Waarschijnlijk vroeg de school veela van haar tijd.

In 1906 betrok Agatha met haar groeiend aantal leerlingen en staf een nieuw schoolgebouw aan de Zuilenstraat. In 1914 droeg ze de leiding over aan de oudervereniging. Haar naam bleef met de school verbonden en dat gold ook voor haar visie op onderwijs. Zoals veel pedagogen omstreeks 1900 wilde Agatha meer aandacht voor de persoonlijke ontwikkeling van het kind en pleitte

< Door Agatha Snellen beschreven briefkaart met een foto van haar klas, 1911. [HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL](#)

✓ De Agatha Snellenschool aan de Zuilenstraat, 1925. [E.A. VAN BLITZ EN ZOON. HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL](#)

> Illustratie door Otto Verhagen in 'Timon's avontuurlijke vliegtochten' (Gouda 1928). [KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, KW KI 9598](#)

Een andere rode draad is de spanning tussen de wildedieren natuur en de menselijke beschaving. Dieren mishandeling, waaraan Timon zich overigens niet schuldig maakt, wordt streng veroordeeld, maar Agatha belicht de problematiek ook vanuit het perspectief van de dieren. Dat Matjan probeert zijn jachtinstinct te onderdrukken, bezorgt hem Timons waardering, maar de minachting van zijn tiggervader. Een oplossing voor dit dilemma biedt de schrijfster niet. Aan het eind keert Timon terug naar zijn ouders en lijkt alles onveranderd.

Indische Niels Holgersson

Timon en Matjan kreeg een vervolg met *Timon's avontuurlijke vliegtochten* (Gouda 1928); het zou Agatha's laatste kinderboek zijn. In Djokja (Centraal-Java) treft Timon zijn

ze ervoor kinderen niet te overladen met onderwijs. Leren en spelen konden volgens haar prima samengaan. Lessen en lesdagen moesten niet te lang duren.

Nieuw oeuvre

Pas in 1924 verscheen er weer een kinderboek van Agatha's hand: *Timon en Matjan of de kroon van de slangenkoning* (met illustraties van C.J. Mension, Den Haag 1924). Dit boek verschild van de bloemen- en dieren sprookjes waarmee ze omstreeks 1900 succes had gehad. Niet de Nederlandse bossen en velden, maar de Javaanse natuur vormt het decor voor Timons avonturen. Dat een mensenkind de hoofdrol speelt, geeft dit nieuwe sprookje bovendien een realistischer uitstraling dan haar bloemen sprookjes. Agatha droeg *Timon en Matjan* op aan prinses Juliana, die - zoals Agatha later vertelde - een fan was van haar *Klapperoorje en Korenbloempje*.

Het zal geen toeval zijn geweest dat Agatha de hoofdpersoon dezelfde naam gaf als één van haar eigen leerlingen uit 1898, die in Nederlands-Indië was geboren. De Timon van het boek vertrekt op een dag samen met zijn ouders van hun erf bij Probolinggo (op Java) naar Tosari. Onderweg verlaat hij de groep; een oud vrouwtje geeft Timon de kroon van de slangenkoning, zodat hij met de dieren kan praten. Samen met de tijger Matjan en de aap Sim doorkruist Timon de Javaanse bossen. Tijdens een bezoek aan een strenge apenschool protesteert hij: 'Ik ben een mensenkind en ik vind het wel prettig op school, maar ik vind het naar, zoo stil te zitten! Als ik groot ben, zal ik een school maken waar kinderen vrij rond kunnen lopen, dan kunnen ze toch ook best leren!'. Op haar eigen school had Agatha dat vrij rondlopen 20 jaar eerder al in praktijk gebracht.

oude vrienden Matjan en Sim, voor wie het Oost-Javaanse Tosari niet meer veilig was. Timon kan weer met hen praten dankzij de kroon van de slangenkoning en met een toverstafje maakt hij zichzelf en zijn vrienden zo klein dat ze kunnen reizen op de rug van kalongs, vliegende honden. Dit beeld van de vrienden vliegend door de lucht doet denken aan Selma Lagerlöfs *Niels Holgersson's wonderbare reis* (1906, vertaling Margaretha Meijboom 1911); de illustraties versterken die associatie. Zoals Niels op gans Marten over Zweden vliegt, zo vliegt Timon op kalong Paniki over West-Java en Sumatra. De lezertjes konden zijn reis via Bengkoelen naar de vulkaan Dempo en de stad Palembang volgen als een les topografie zoals Agatha die in Utrecht had gegeven. Onderweg hoort Timon van het schubdier en de kantjil dat mensen 'de ergste roofdieren' zijn. Ook de reusachtige olifantenmoeder, die het prima vindt dat haar jong in de rivier speelt met Timon en zijn Javaanse vriend Ketjil, is niet veilig voor de mens. Gelukkig kunnen Timon en Ketjil haar nog tijdig waarschuwen voor de jagers. Nieuw in dit vervolg is dat ook de verhouding tussen de mensenkinderen aan de orde komt. Timon vergelijkt zijn beschermde opvoeding met die van Ketjil, die zonder zijn ouders het bos ingaat. Door de vriendschap tussen de jongens stelt Agatha de verhouding tussen Nederlanders en Javanen aan de orde: wandelend door de stad Palembang worden Timon en Ketjil waarderend toegesproken, omdat 'Blank en Bruin hand aan hand' gaan. Dit is niet zo verwonderlijk als je bedenkt dat Agatha's oom Pieter Brooshooft omstreeks 1900 aan de wieg stond van de Ethische Politiek.¹ Expliciet wordt haar boodschap niet en het verhaal eindigt met het herstel van de status quo: Ketjil gaat naar de sawah om zijn familie te helpen en de dieren brengen Timon naar zijn ouders.

Reisherinneringen?

Waarom spelen Agatha's laatste kinderboeken op Java? Verwerkte ze daarin wellicht haar eigen Indische reiservaringen van bijna 30 jaar eerder? In 1899 beschreef ze die reis in een feuilleton voor *De Hollandsche Lelie*, getiteld 'Van Soerabaja naar Tandjoengsarie over land'. Dat is hetzelfde deel van Java waar zich ook het verhaal van Timon en Matjan afspeelt. De gekko's en kaaimannen die Agatha onderweg had gezien, komen terug in het verhaal van Timon. Het vervolg met Timons luchtreizen lijkt minder geïnspireerd door Agatha's eigen herinneringen. Hier is de onderwijzeres aan het woord die net als Selma Lagerlöf een sprookje gebruikt om kinderen spelenderwijs te leren. De boodschap bleef dezelfde: vrijheid voor dieren en kinderen om hun natuur te volgen. In haar laatste boek kwam daarbij een pleidooi voor gelijkheid van kinderen, ongeacht de kleur van hun huid.

Ze vlogen over een plantentuin met palmen en bloemen...

Literatuur

- Suzanne Hautvast, *Werken, Ernst en Jool. De Agatha Snellenschool 1898-1998. Gedenkboek ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van de Agatha Snellenschool* (Utrecht 1998).
- Ingrid van der Vlis, 'Snellen, Agatha Petronella (1862-1948)', *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*, <http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon>.

Noot

- 1 Brooshooft's artikel 'De ethische koers in de koloniale politiek' uit 1901 gaf de naam aan de Ethische Politiek. Die bepleitte het herstel van een ereschuld aan de Javanen en een aanzet tot ontvoogding. Verbeteringen van economie, onderwijs en infrastructuur onder Nederlandse leiding moesten daarvoor de basis leggen.

Orsolya Réthelyi is docent Neerlandistiek aan de Eötvös Loránd University in Boedapest en onderzoeker bij het KNAW Humanities Cluster in Amsterdam.

Adèle Opzoomer was in 1856 geboren in Utrecht, waar ze opgroeide aan de Nieuwegracht, de Kromme Nieuwegracht en de Maliebaan. Zij overleed op in 1925 op 69-jarige leeftijd in een rusthuis in Rotterdam. De periode tussen haar Utrechtse jeugd en haar Rotterdamse laatste jaren bracht ze door in de Hongaarse provinciestad Pápa. Daar woonde ze met haar man, de Hongaarse docent, theoloog en politicus Géza Antal (1866-1934), die later ook hoogleraar en calvinistisch bisschop was. Antal was in 1885 als 19-jarige student naar Utrecht gekomen als één van de vele Hongaren die daar dankzij het Stipendium Bernardinum theologie studeerden. Hij maakte kennis met Wallis tijdens zijn bezoeken aan het huis van de hoogleraar wijsbegeerte Cornelis Wilhelmus Opzoomer, Adèles vader. Zij leerde Hongaars van de tien jaar jongere Antal; dit zou haar leven blijvend beïnvloeden. In 1887 publiceerde Wallis haar Nederlandse vertaling van het belangrijke Hongaarse toneelstuk *Az ember tragédiája* (*De tragedie van den Mensch*) van Imre Madách, het product van haar nieuwe liefde voor de Hongaarse taal en cultuur. In juli 1888 trouwden Wallis en Antal in Utrecht en vertrokken kort daarop naar Hongarije.

Een Utrechtse schrijfster, bekend in Hongarije

Negen maanden na de dood van Adèle Sophia Cornelia Opzoomer, beter bekend onder haar schrijversnaam A.S.C. Wallis, werd in september 1926 een gedicht voorgedragen bij de Hongaarse Academie van Wetenschappen in Boedapest. Dichter en journalist Marcel Vidor las zijn gelegenheidsgedicht *Wallis emlékezete* (Herinnering aan Wallis) zelf voor. De dichter beschreef een visioen waarin Wallis, die 'ons in het hart van een andere natie geplant heeft', in de hemel omringd werd door de grootste Hongaarse dichters, zoals Imre Madách en Sándor Petőfi. 'Wat op de Hongaarse struik bloeide, verzamelde je in een Nederlandse ruiker.' Waaraan had Wallis deze lofzang te danken?

Wonderkind

Wallis was in Nederland jaren eerder al bekend geworden als literair wonderkind en geleerde oogappel van haar vader. Haar schrijversnaam was 'een samentrekking van "Walli-Zus", waarmee haar jongere broertje Walter [...] hun twee-eenheid aanduidde', zo schreef Johanna Snellen in haar *Levensbericht* over Wallis voor de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde. Op haar achttiende betrad Wallis de letterkundige wereld met twee Duitstalige historische treurspelen in rijmloze verzen, *Der Sturz des Hauses Alba* en *Johann de Witt* (1875); een jaar later volgde een polemiek over geschiedkundige en literair-historische onderwerpen met de Leidse historicus Robert Fruin in *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Daarna begon zij in het Nederlands te schrijven en publiceerde haar monumentale historische roman *In dagen van strijd* (1877), gesitueerd in de vroege jaren van de Tachtigjarige

- < A.S.C. Wallis (Adèle Opzoomer), afbeelding uit het Hongaarse tijdschrift 'Ország-Világ' (Land-Wereld), 1889. [ORSZÁG-VILÁG 10-51, p. 815](#)
- < Borstbeeld van A.S.C. Wallis gemaakt door Jaap Hartman bij het Petöfi Museum in Kiskőrös, Hongarije. [FOTO: SÁNDOR PINCZÉS](#)

Het epische gedicht werd in het Hongaars vertaald door een zekere 'A.G.', wat naar niemand anders kan verwijzen dan naar haar echtgenoot. In een voetnoot werd uitgelegd dat A.S.C. Wallis het pseudoniem was van de Nederlandse schrijfster Adèle Opzoomer 'die afgelopen maand de eeuwige trouwbelofte deed aan een Hongaarse leraar'. Het is opvallend dat het gedicht de bloei van onmogelijke liefde beschrijft tussen een godheid en een mensendochter, bewoners van twee gescheiden werelden. Deze vertaling - misschien een verlovingsgeschenk - was evenzeer op liefde geïnspireerd als de vertaling van Madách.

De herinnering aan Wallis is in Hongarije levend gehouden door de dankbaarheid van een klein taalgebied, vooral vanwege haar vertalingen van het werk van Imre Madách en Sándor Petöfi. In 2014 is er zelfs een borstbeeld geplaatst in de beeldentuin van het Petöfi Museum in Kiskőrös om haar te eren als vertaalster van diens gedichten. Wallis' Nederlandse schrijversloopbaan werd bemoeilijkt door haar emigratie naar Hongarije, maar ze kreeg er een land bij waar zij wordt gekoesterd als een belangrijk bemiddelaar voor de Hongaarse literatuur.

Oorlog. Deze kreeg gunstige beoordelingen van onder anderen Allard Pierson en Conrad Busken Huet en leidde tot een briefwisseling met Geertruida Bosboom-Toussaint. Een reeks historische romans, gedichten en toneelstukken maakten Wallis in de jaren daarop tot een internationaal bekende en veel vertaalde schrijver. Als 24-jarige werd ze benoemd tot erelid van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde. Ze was de derde en jongste vrouw die deze onderscheiding ontving. Ondanks de roem die ze in haar vroege schrijversjaren vergaarde, raakte Wallis al tijdens haar leven enigszins in vergetelheid. Tegenwoordig wordt haar werk vrijwel niet meer gelezen. Dat is onder andere een gevolg van het feit dat ze bijna de helft van haar leven in Hongarije doorbracht. Haar herinnering wordt in Nederland nu vooral in leven gehouden door de hernieuwde interesse in vrouwelijke schrijvers. In Amsterdam en Rotterdam - maar niet in Utrecht - is er een straat naar haar vernoemd. Ook in Hongarije wordt Wallis tegenwoordig niet meer gelezen. Hongaarse vertalingen van haar werk - vaak verschenen in moeilijk toegankelijke tijdschriften - zijn schaars. Slechts één van haar romans werd in het Hongaars vertaald, door haar man. Vanwege de moeilijke economische toestand tijdens en na de Eerste Wereldoorlog werd dit boek echter nooit uitgegeven.

Bemiddelaar

De Hongaarse pers begon aandacht aan Wallis te besteden na de verschijning van

haar vertaling van Madách in 1887. Stapsgewijs werd de onbekende vertaalster en schrijfster geïntroduceerd. Op het heugelijke nieuws dat een van de belangrijkste werken uit de Hongaarse literaire canon nu in het Nederlands toegankelijk was, volgde het bericht dat het werk lovend was ontvangen in Nederland, mede dankzij het uitstekende inleidende essay van de erudiete vertaler, de dochter van professor Opzoomer. Een paar maanden later werd Wallis al de belangrijkste Nederlandse romanschrijfster van de 19e eeuw genoemd en werden de titels van haar werken vermeld. De eerste echte recensie van haar vertaling verscheen eind 1887. De initialen van de auteur, maar ook de grote vertrouwde met de Nederlandse taal, maken duidelijk dat de bespreking door Géza Antal geschreven moet zijn. In de zomer van 1888 verscheen voor het eerst een fragment van haar eigen werk in Hongaarse vertaling. Toen kon ook het Hongaarse publiek kennis maken met haar poëzie via haar Noorse saga-bewerking *Gerda*.

*En als gedreven door onzichtbare macht,
Zoo vlijde ze aan zijn breede borst het hoofd,
Zich veilig voelend in zijn krachtige armen.
Vast hield hij haar omklemd. De laatste stralen
Van 't scheidend zonlicht hulden in een glorie
Hen beiden, om hen heen in 't niet zonk alles,
Niets was meer buiten hen. - Zijn lippen drukten
Den eersten kus op Gerda's reinen mond.
De liefde was geboren!*

Literatuur

- Marijke van Dorst, 'Opzoomer, Adèle Sophia Cordelia', *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*, <http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon>
- A.B.G.M. van Kalmthout, 'Adèle en de ernstige jonge man uit het verre land: De Hongaars-Nederlandse relaties van het echtpaar Antal-Opzoomer', *Zacht Lawijd* 16-2 (2017) pp. 47-65.
- J. Gera, 'Adèle Opzoomer alias A.S.C. Wallis, 1856-1925', *VNLex Vertalerslexicon voor het Nederlandstalig gebied*, <https://www.vertalerslexicon.nl>
- S.J.R. Rameckers, *A.S.C. Wallis (Adèle Opzoomer)* (Heerlen 1947).
- J. Snellen, 'Levensbericht van Adèle S.C. Antal von Felső Gellér-Opzoomer (A.S.C. Wallis) 21 Juli 1856-27 December 1925', *Handelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden en levensberichten harer afgestorven medeleden* (1925-1926) pp. 114-121 (via <https://www.dbnl.org>)
- M. Vidor, 'Wallis emlékezete', *Magyar-Holland Szemle* 6 (1926) p. 5.
- A.S.C. Wallis, 'Gerda. Vrij bewerkte Noordsche Sage', *De Gids* 48 (1884), pp. 185-212.

Dichter-scheepsarts Slauerhoff in Utrecht

Wim Hazeu is schrijver en biograaf van onder anderen Gerrit Achterberg, M.C. Escher, Lucebert, Simon Vestdijk en J. Slauerhoff.

De dichter Jan Jacob Slauerhoff (1898-1936) leed niet alleen aan een zwakke gezondheid maar ook aan zwerflust. Als scheepsarts bereisde hij de halve wereld. Nergens voelde hij zich echt thuis, maar al helemaal niet in Utrecht. Daar was hij acht maanden lang arts-assistent bij de kliniek voor huid- en geslachtszieken van het Stads- en Academisch Ziekenhuis. Slauerhoff concludeerde: 'In Utrecht zitten is tijd en levenslust verspillen'.

> Jan Jacob Slauerhoff in 1930. **COLLECTIE WIM HAZEU**

✓ Polikliniek van het Stads- en Academisch Ziekenhuis aan de Vaartsestraat in 1927. **HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL**

Op zondag 5 mei 1929 meerde de 31-jarige dichter en scheepsarts J. Slauerhoff na een reis naar Argentinië met het ss Gelria aan in Amsterdam. Even later stond hij op de kade zonder werk, zonder huis en zonder vrouw. Tien dagen daarna schreef hij aan schrijver Herman Robbers: 'Ik heb de navigatie er aan gegeven.' Dat klonk als een kloek besluit van een man wiens besluiteloosheid excessief was. Volgens Arthur Lehning, bij wie hij in Amsterdam logeerde, verspreidde Slauerhoff waar hij ook kwam een atmosfeer van onzekerheid. 'Als hij een kamer betrad, had men onmiddellijk het gevoel geen vaste grond meer onder de voeten te hebben, maar zich te bevinden op het dek van een zwalkend schip.'

Slauerhoff wilde zich als huidarts in een havenstad vestigen. In Utrecht kreeg hij de kans om vanaf 1 oktober assistent-arts in opleiding te worden aan de Universiteitskliniek voor huid- en geslachtszieken van het Stads- en Academisch Ziekenhuis. Hij had zijn keuze voor Utrecht nog niet gemaakt of de besluiteloosheid sloeg toe. Aan vriendin en dichteres Jo Landheer schreef hij: 'Wil je wel gelooven dat ik nu en dan tegen Utrecht opzie. Vooral dat op kamers gaan wonen. Ik richt me geloof ik toch niet dadelijk al te definitief in.' Hij koos voor een kamer aan de Oudegracht. Voorafgaande aan zijn werk in het ziekenhuis zocht Slauerhoff nog verpozing in Nice, waar hij ziek werd. Op 3 oktober schreef hij aan zijn vriend en arts Hans Feriz: 'Na

allerlei rampen ben ik ziek geworden, hiervan bijna beter, heb ik een cystitis [blaasontsteking] gekregen. Ik ben al te laat voor Utrecht.' Pas op zondag 13 oktober bereikte hij met de trein Utrecht. Die dag voer een Zeppelin-luchtschip over de stad. Op maandag meldde Slauerhoff zich aan de poorten van het verbouwde en vernieuwde ziekenhuis aan de Catharijnesingel 101.

Arts-assistent

'Hij was ons reeds aangekondigd', vertelde arts Sjoerd Hoekstra: 'Er komt een "dichter" die zich hier komt specialiseren.' De 'chef de clinique' van de afdeling dermatologie en geslachtsziekten was prof.dr. Th.M. van Leeuwen. Hij was een aimabel man, die naast net afgestudeerde studenten ook 'oudere' artsen aannam. De dagindeling was: 's morgens vanaf 8.00 uur polikliniek; 's middags patiëntenbespreking en behandeling van geslachtsziekten, gevolgd door een avondspreekuur. Sjoerd Hoekstra: 'Slauerhoff nam deel aan het patiëntenoverleg, maar zei nooit iets. Ik herinner mij dat hij een keer vuurrood werd, een aantekenboekje tevoorschijn haalde, en direct een aantal regels noteerde, een uiting van spontaan dichterschap.'

Van Leeuwens eerste assistent was dr. J.J. Zoon, een clinicus, die van jongs af aan ernstig diabeet was. Dat beïnvloedde zijn persoonlijke en professionele leven nadelig. Daar was de eveneens zeer kwetsbare Slauerhoff niet van op de hoogte. Dr. Zoon fulmineerde eens over de losse levenswijze van de jonge generatie, geldverkwisting, enzovoort. 'Zie eens', zei hij, 'bij mij thuis eten we geen boter, wel neen, we kopen melange. We eten geen vers vlees meer, maar Argentijns vlees.' Slauerhoff luisterde zwijgend en zei toen, zo plomp mogelijk: 'Maar doctor, als u met een salaris als het uwe melange eet, dan moeten wij toch zeker wel wagensmeer vreten?' Dr. Zoon had een brede literaire belangstelling en dat leidde uiteindelijk tot een goed contact met Slauerhoff. Slauerhoff was als arts-assistent een aandachtige leerling en behandelde de patiënten met zorg. Begin december 1929, aldus Slauerhoff in een brief aan Feriz, had zijn hooggeleerde superieur (Van Leeuwen) een onderhoud met hem aangevraagd, 'hetgeen ik hem genadiglijk toestond. Hij raadde mij af in zijn branche verder te gaan. Nog niet zoozeer omdat ik geen bruikbaar ass. zou worden maar hij betwijfelde sterk of ik later het vak met animo en succes zou uitoefenen. Deze uitspraak heeft niets verwonderends. Wat zou ik vooral in deze omstandigheden animo vandaan halen? Ik heb er nu ook nog een huidaandoening bij gehad die mij slapeloze nachten bezorgde.' Het resultaat van het zich bezinnen tijdens die lange nachten was, zo schreef hij aan Feriz, dat hij voorlopig door wilde gaan met dermatologie, 'maar hier niet. Het is overal wat, dat spreekt, maar niet overal is het zoon rotstad.'

Professor Van Leeuwen dacht aan een tijdelijke functie bij een collega van hem in de polikliniek van het Havenziekenhuis in Rotterdam. 'Het is niet een uitvloeisel van zijn wensch om mij direct weg te hebben, want als ik het niet deed zou ik, stelde hij voor tot Juni blijven. Het is voor het effect naar buiten altijd beter dat ik het hier tenminste acht maanden heb uitgehouden', lichtte Slauerhoff zijn beslissing aan Feriz toe. Niemand had hem aangeraden in Utrecht te blijven, en toch bleef hij.

Weinig omgang

Na een kort verblijf aan de Oudegracht 281 en 255bis achter, was Slauerhoff op 15 november verhuisd naar de Twijnstraat 26bis, vlak bij de hoek met de Nicolaasstraat. Kamerverhuurder was Jacob Loterijman, die in Utrecht was geboren en in Pretoria gehuwd was met de uit Meppel afkomstige Alida Frankfort. Beiden hadden de Engelse nationaliteit gekregen. Het was een kleurrijk echtpaar in een straat met kleine winkeliers. Slauerhoffs verblijf op de bovenverdieping keek aan de achterkant uit op de Nicolaïkerk. Overdag - afgewisseld met nachtdiensten - werkte hij in de Universiteitskliniek voor Huid- en Geslachtsziekten aan de Vaartsestraat 1; 's avonds was hij op zijn kamer. Hij las boeken over China, en schreef trouw brieven aan vrienden en vriendinnen, schrijvers, uitgevers en artsen. Klokslag middernacht ging hij naar bed. Aan dichteres Jo Landheer schreef hij: 'Het carillon speelt het geestenuur en maant mij aan naar bed te gaan. Om 8 uur moet ik morgen op de kliniek zijn.' Slauerhoff had in Utrecht buiten het ziekenhuis weinig behoefte aan omgang met anderen. Een uitzondering maakte hij voor dichter-advocaat Hendrik Marsman, die aan de Oudwijkerlaan 4 woonde en hem in contact bracht met zijn collega mr. J.E. van der Meulen in het kantoor aan de Lange Nieuwstraat 40. Slauerhoff mocht hem in voorlopende juridische kwesties raadplegen. Door een list bracht hij Marsman in con-

tact met de schrijver E. du Perron in Hotel Terminus aan het Stationsplein. Het was een historisch literair moment. Du Perron had een soort afgunst over Marsmans bevoorrechte positie bij de jongeren. Na de ontmoeting schreef hij echter over Marsmans werk dat dit 'het beste is, het èchtst klinkende trompetgeschal'. Tot zijn genoegen maakte Slauerhoff mee dat deze twee vrienden zich met elkaar verzoenden.

Dat Slauerhoff veel voor vrienden over had, blijkt ook uit zijn inzet voor Johan Schotman, die zich bij hem had beklaagd over het ontbreken van respons op een dichtbundel. Slauerhoff had contact met P.H. Ritter jr., die sinds 1928 het goed beluisterde Boekenhalfruur voor de AVRO-radio verzorgde. Ritter had Slauerhoff uitgenodigd om besprekingen voor de radio te houden. Van het twee uur durende bezoek van Slauerhoff aan Ritter herinnerde de componist en muziekrecensent Wouter Paap zich: 'Ik ontmoette Slauerhoff ten huize van Dr. P.H. Ritter Jr. [Admiraal van Gentstraat 23], die zich van dit bezoek veel had voorgesteld. Hij had toen echter juist een van zijn bekende zwijgzame buien, waarop iedere poging om hem in het gesprek te betrekken bakkig afstuitte.'

Het resultaat van het bezoek aan Ritter was toch dat Slauerhoff enkele radiobesprekingen mocht houden tegen het vorstelijk honorarium van f45,- [omgerekend 350 euro per keer]. Slauerhoff dacht meteen aan een recensie van de bundel van Schotman, maar vroeg zich in een brief aan Schotman onzeker en met de nodige ironie af: '...nu zou ik je eerst willen vragen: vind je mij cosmisch filosofisch capabel voor deze taak? Ik meen uit je laatste brief te concluderen dat je die maar zoo zoo vindt, en kan mij dat begrijpen, want ik ben wel erg simplistisch: nl. schrijven wat je gemoed je ingeeft en beleven wat je de moeite waard acht.' Schotman stapte over zijn bezwaren tegen Slauerhoff heen, die vervolgens op 29 mei 1930 de radiobespreking hield.

Opgetrokken schouders

Los van de schaarse wandelingen met Du Perron, als die te gast was, en met stadgenoot Marsman (die schreef: 'Hij was diep doordrongen van een slopend besef van vergankelijkheid'), liet Slauerhoff zich in Utrecht slechts zien op weg naar het ziekenhuis. Eenmaal ontmoette hij op straat de dichter Anton van Duinkerken, tegen wie hij zei: 'Ik zou niets liever hebben dan een paar pantoffels en een eigen haard.' Van Duinkerken 'wist dat hij loog, maar hij loog tegen J. Slauerhoff. Hij trachtte zichzelf wijs te maken, dat hij het prettig zou vinden. Hij trok de kraag van zijn overjas hoog op, haalde den breedten zwarten hoed dieper over de oogen en opende de deur van de eerste de beste willekeurige herberg, een pleisterplaats op onze doellooze dooltocht. We bleven er niet lang. Slauerhoff bleef nergens lang. Binnen het kwartier liepen we weer buiten...', zo schreef Van Duinkerken later in *De Tijd*.

Slauerhoff had ook maar weinig middelen en mogelijkheden om zich buitenshuis in Utrecht te manifesteren. 'Ik verdien er nu - als ass. nog minder dan jij inder tijd in [de psychiatrische inrichting] Santpoort', schreef hij aan Schotman. 'Ik zit als ass. dermatologie in Utrecht, waarschijnlijk vrij lang, als de zwerflust mij tenminste niet weer te pakken krijgt wat niet onmogelijk is. Ook dit vak is niet zoo geschikt als 't wel lijkt. Voor mij culmineert de zaak om de eng-persoonlijke kwestie: kan *men* dit werk naar behooren vervullen al heeft men van tijd tot tijd last van Astma bronchiale? Dit is voor mij altijd de onbekende x.' Slauerhoff jaarwedde was 1.800 gulden [14.000 euro]. Over zijn financiële situatie

- < Slauerhoff (links) en Marsman, wandelend door Utrecht in 1929. COLLECTIE HINDERICKX & WINDERICKX
- Assistent-arts Slauerhoff (staand geheel rechts) in het Stads- en Academisch Ziekenhuis met Sjoerd Hoekstra (staand rechts), prof. dr. Van Leeuwen (zittend rechts) en dr. Zoon (zittend midden). COLLECTIE ERVEN HOEKSTRA
- ✓ Slauerhoffs geliefde Darja Collin in 1929. COLLECTIE WIM HAZEU

gaf hij aan Jo Landheer het volgende voorbeeld: 'Ik zou wel graag opbellen, maar 't Rijk laat mij weinig verdienen en verzen geven ook geen brood.' En Schotman waar-schuwde hij zich geen illusies te maken over 'eventuele winsten maken met de literatuur. In dit land gaat dat niet. De enkele honderden gld. die 't weleens opbrengt, dat is toch niets. De boekhandel moet verdienen, daar gaat het om!' In Utrecht bezocht hij boekhandel Kemink om te controleren of daar zijn Chinese dichtbundel *Yoeng Poe Tsjoeng* lag, en die lag er. Slauerhoff was in Utrecht, net als elders, vaak ziek. 'Mijn gezondheid die mij tus-schen beiden snoodelijk verraadt', meldde hij Adriaan Roland Holst (8 januari 1930). Aan uitgever Van Dishoeck schreef hij: 'Mijn bronchitis is erger dan ooit. Ik ga nooit meer zonder een veldflesch vol suikerwater uit' (15 maart 1930). Du Perron gaf op 18 januari in een paar regels aan Gres-hoff Slauerhoffs situatie weer: 'Hij heeft het echt beroerd daar in Utrecht en is ook fysiek verre van goed, loopt met erg opge-trokken schouders en stijve beenen, heeft last van asthma, geeft over op straat, etc.'

Steriele periode

Vanaf het begin van zijn verblijf was Utrecht voor Slauerhoff geen inspirerende stad. 'Ben je niet in een of ander bescha-vingscentrum te treffen', vroeg hij Schot-man. 'Rotterdam! Den Haag! Utrecht zeker *niet*' (december 1929). En op 8 januari schreef hij aan Roland Holst: 'Je hebt gelijk: in Utrecht zitten is tijd en levenslust ver-spillen. Ik schrijf zelfs niet meer'. Later ver-trouwde hij Roland Holst toe: 'Ik voel nu pas, nu ik in die Stichtse tijd vrijwel niets schreef, hoe een *vloek* zoo'n steriele peri-ode is. Ik hoop daar ook uit te komen bij mijn vertrek aldaar' (18 april 1930). Een paar weken eerder had Du Perron een bezoek aan Slauerhoff gebracht. Hij had bij hem overnacht en schreef aan Roland Holst: 'Met Slau gaat het veel beter; hij is veel opgewekter, wschl. in het vooruitzicht van zijn vertrek, dat op 1 Juni schijnt vastge-steld. Plannen heeft hij nog heelemaal niet.' Du Perron keek in Utrecht de proef van de

verhalenbundel *Schuim en asch* na. Het boek verscheen in mei 1930 en werd goed ontvangen. Ronduit blij was Slauerhoff met de persoonlijke en waarderende reactie die hij ontving van Roland Holst: 'Van nie-mand geef ik er meer om: want ik heb altijd het gevoel dat ik, hoewel in lager sfeeren, steeds in de aarde wroetend, toch dezelfde richting heb. Alleen aan jou voel ik mij ver-want onder de levenden.' Slauerhoff had Roland Holst toevertrouwd dat hij in april voor het eerst van zijn leven echt verliefd was geraakt, op de danseres Darja Collin. Die had hij wellicht in Amster-dam ontmoet ten huize van de dichter Werumeus Buning. De liefde was weder-zijds. 'Wij beiden zijn eigenlijk rotsvast overtuigd, dat het duren zal, en ook dit ver-wondert ons beiden. Zou het jou verwon-deren? Darja en ik leven al eenige weken zonder veel contact met de wereld. Als ik kan ben ik bij haar en als zij kan is zij bij mij, zoo lang en zoo alleen mogelijk.' Met het ziekenhuis, waar hij zijn werk vanwege zijn aandacht voor Darja verwaarloosde, wilde hij zijn contract niet verlengen. 'Het doet je genoeg dat ik uit Utrecht ga', schreef Slauerhoff op 18 april 1930 aan Roland Holst. 'Mij ook. Ik heb het 8 maan-den volgehouden, geheel à contre coeur.' Hij wilde voorlopig in Nederland blijven, om 'nu en dan tijdelijk werk te nemen en de andere tijd geheel aan haar en aan mijn eigenlijk werk te wijden. En, als het finan-cieel moet, nu en dan een zeereis maken, maar niet meer dan één achter elkaar.' Het ontslag bij het ziekenhuis werd hem eervol verleend. Ook in Utrecht had hij niet gevonden:

*na 't zwerven en stuurse staren
over de eeuwige zee
na 't eindeloos tumult van gevaren
de stilt' van een vredige stee.*

Of Slauerhoff in Utrecht gedichten of ver-halen heeft geschreven, is niet na te gaan. Na zijn huwelijk op 3 september 1930 met Darja Collin, trok hij in Den Haag bij haar in. Al op 1 oktober voer hij als scheepsarts op het ss *Flandria* uit naar Argentinië.

Literatuur

- Wim Hazeu, *Slauerhoff. Een biografie* (4e uitgebreide en herziene druk, Amsterdam 2018)
- Niels Bokhove, "'...niet overal is het zoon rotstad". De medicus-dichter Jan Slauerhoff in Utrecht 1929-1930', in: J. Slauerhoff, *Het heele leven is toch verloren* (Utrecht 2012).

Petra Teunissen-Nijse is journalist, eindredacteur en biografisch onderzoeker. Zij promoveerde op het proefschrift 'Voor 't gewone leven ongeschikt. Een biografie van Clare Lennart'.

Huisjes van kaarten: een Utrechtse roman

Op de monumentale groene deur van Steenweg 33bis hangt een bordje met de tekst: 'Vanaf 1929 woonde in dit poorthuis de schrijfster Clare Lennart (1899-1972). De Steenweg en haar huis, waar zij als hospita kamers verhuurde, staan centraal in haar roman *Huisjes van kaarten* (1939).' In de zomer van 2019 werd *Huisjes van kaarten* voor de zesde keer herdrukt.¹ Wat maakt deze roman zo boeiend voor Utrechtse lezers?

- > Clare Lennart in 1934. FOTO G.J.J. DIESFELDT, COLLECTIE FAMILIE KLAVER
- ✓ Omslag van de herdruk van Clare Lennarts zesde roman: 'Huisjes van kaarten'. UITGEVERIJ L.J. VEEN
- > Clare Lennarts poes Rouska is het enige personage dat onder zijn eigen naam in het boek voorkomt. COLLECTIE FAMILIE KLAVER.
- > De Steenweg op een ansichtkaart van uitgeverij JosPé rond 1930. HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Clare Lennart is voor veel Utrechtse romanschrijfters een bekende naam. De romanschrijfster staat op plaats 23 van de Utrechtse canon. Minder bekend is dat Clare Lennart het pseudoniem is van de onderwijzeres Clara Klaver. In 1926 kwam zij naar Utrecht om op een openbare school in Lombok te gaan werken. Ze werd direct verliefd op de middeleeuwse binnenstad en de bolwerken. Clara werd ook verliefd op een gehuwde man, Wim van den Boogaard. Toen haar werkgever, het Utrechtse gemeentebestuur, een klacht ontving over hun onwettige relatie, moest zij kiezen: de liefde of haar baan in het onderwijs. Clara koos radicaal voor de liefde en moest op zoek naar een andere bron van inkomsten. Met hulp van Wim begon zij een pension, eerst aan de Nicolaasweg en later op de Rembrandtkade. Per 1 februari 1934 (en dus niet 1929 zoals het bordje vermeldt) huurde zij het bovenhuis Steenweg 33bis, waar haar pension beter begon te lopen. In de tussentijd had zij verhalen geschreven, waarmee zij haar magere inkomen aanvulde. Op de Steenweg schreef zij haar eerste romans: *Avontuur* en *Mallemolen*. Omdat *Mallemolen* zeer autobiografisch was, nam zij het pseudoniem Clare Lennart aan. *Huisjes van kaarten* was haar zesde roman, geschreven in een modernistische, impressionistische stijl. Tijdens de Tweede Wereldoorlog verhuisde Clara naar de Zuilenstraat 10bis. Ze werd bekend door het Boekenweekgeschenk *Twee negerpopjes* uit 1949, in 1955 gevolgd door het Boekenweekgeschenk *Op schrijversvoeten door Nederland*. Clare Lennart publiceerde in totaal zo'n twintig romans en novellebundels. Zij overleed eind 1972 in het Utrechtse Diaconessenhuis.²

'Zou een roman kunnen zijn...'

Huisjes van kaarten volgt precies een jaar in het leven van schrijfster Therese Lucia Landolf, die een kamer huurt in het pension van kruidenier Pierre Lodewijk Godefroy in een lange straat vol 'nette winkelmeneertjes'. De tijd en het einde-loos dolen door de tijd zijn belangrijke thema's. De niet bij name genoemde 'lange straat' is een metafoor voor de geschiedenis. Kruidenier Godefroy lijkt uit de middeleeuwen weggelopen en een van zijn huursters, de variété-artieste-op-haar-retour Marcella, is op en top een vrouw van de jaren 30. Therese waardeert de middeleeuwen, maar begrijpt de moderne tijd. Midden op de 'lange straat' staan de twee vrouwen tegenover elkaar: Therese met het gezicht naar de middeleeuwse Buurkerk, Marcella met het gezicht naar de etalages van C&A. Koen Vergeer schrijft in zijn nawoord bij de herdruk: 'De ervaringen van haar personages, dobberend tussen de alsmaar versnellende, oppervlakkige eigen tijd en een trage, meer gelaten en troostrijke eeuwigheid, heeft Clare Lennart in haar roman prachtig invoelbaar gemaakt.'

De openingszin én het idee voor een 'roman van een straat' vielen Clare Lennart in op zondagmorgen 3 november 1935. Zij schreef aan haar mentor, de tijdschrift-redacteur Frans Coenen (1866-1936):

Het is zulk mooi, zacht zonnig zondagweer. En een jongen komt voorbij en blaast op een mondharmonica een wat weemoedig wijsje. Op zoo'n stille zondag kan zelfs deze Steenweg iets poëtisch krijgen. Dan is het, of hij nu al de verlatenheid in zich draagt van over een tiental jaren. [...] Op maandag gordt hij zich dan wel weer aan tot meedoen. Niet meer heelemaal up-to-date, maar toch nog dapper. Zou een roman kunnen zijn...

Ruim een jaar na de dood van Frans Coenen begon Clare Lennart inderdaad aan *Huisjes van kaarten*. Het reilen en zeilen in een pension, de centrale plaats van handeling, kende zij uit eigen ervaring.

Het is dan ook onvermijdelijk om in de hoofdpersoon Therese een zelfportret van Clare te zien. Net als Therese typte Clare haar vingers blauw aan bijdragen voor allerlei tijdschriften. Ook uiterlijk leken ze op elkaar: 'met sluijk bruin haar en in haar ogen iets van groen en iets van goud. Ze was smal en lang met in haar spraak en manieren die eigenaardige mengeling van vrijmoedigheid en verlegenheid, die kinderen dikwijls eigen is.'³

Van C&A tot in de Middeleeuwen

Op het omslag van de herdruk van *Huisjes van kaarten* staat een oude Ansicht van de Steenweg, met een pontificale plek voor de Dom. Iedereen zal het boek dan ook herkennen als Utrechts, ook al komt 'Utrecht' niet letterlijk voor in de tekst. Toch verraadt de opvallende openingszin al veel: 'Dit is een lange straat. Ze loopt van C. en A. tot in de middeleeuwen.'

Een oude, bochtige, smalle straat. Hier staan de huizen naast elkaar, een wonderlijk ongelijksoortig gezelschap. Huizen die nog gebouwd zijn van middeleeuwse steenbrokken, huizen met grote gewelfde kelders, huizen met trapgevels en booggevels, huizen van nu, huizen van vroeger, moderne winkelpuien en gesloten groene tuinpoortjes.⁴

De lange straat functioneert als een personage in de roman en is nog steeds herkenbaar als de Steenweg. Wie vanaf de voormalige C&A (nu Decathlon) door de Lange Elisabethstraat en de Steenweg loopt, vindt nog veel terug. Om te beginnen het gebouw van C&A, indertijd op de hoek van het Vredenburg en de Sint-Jacobsstraat. Dit ontwerp van architect Jan van der Laan ziet er, sinds de renovatie in 2018 begon, weer bijna net zo uit als eind jaren 30. C&A was toen een van de eerste moderne zelfbedieningsmodezaken, passend bij de frivole Marcella: 'Haar toverland is C. en A. Als Marcella de prinses was, dan zou haar paleis net als C. en A. moeten zijn, alleen nog groter met nog meer jurken en nog meer spiegels.'⁵

In het mooie hoekpand Steenstraat-Mariastraat (nu Mister Minit) was rond 1930 de koffie- en theehandel Van Geels en Co. gevestigd. Deze winkel vormde misschien deels de inspiratiebron voor de ooit chique kruidenierswinkel van Godefroy. In zijn standsbewustzijn is Godefroy een onmiskenbaar Utrechtse stijve hark. Zijn afscheidsgebaar omschrijft Clare Lennart zo: 'Men kan het nauwelijks wuiven noemen. Er is iets wonderlijks pathetisch in deze onhandige poging om op menselijke wijze een gevoel van genegenheid uit te drukken.'⁶ Op Steenweg 32 was Radiolux gevestigd, de radiowinkel die Clare Lennart noemt op de openingspagina's van *Huisjes van kaarten*. Radio als medium was indertijd nog in opkomst, maar Clare Lennart had er al een. Na 1945 was Clare zelf enkele keren op de radio, voor interviews of voordrachten uit eigen werk. De positieve radiopraatjes van de Utrechtse recensent P.H. Ritter jr. waren belangrijk voor de verkoop van haar boeken. Maar zij had een haat-liefde verhouding met het medium. Aan Frans Coenen schreef zij op 12 mei 1934:

Ik heb de ramen open en ben voor de zaterdagsavond naar de achterkamer gevluht. Het is toch wel een rare wereld hier tussen de stenen. Ik liep er even in. Het was warm en druk en van alle kanten krijsten de radio's hartverscheurend. Als je dan denkt, dat het ergens buiten zomeravond is, stil en vredig, lijkt dit een boze droom. Maar het is niet heel erg voor mij, want ik ben zo vaak wél buiten geweest in de zomer, dat ik voor mijn hele leven weet, hoe het is en het altijd kan overleven.

Marcella en het Cabaret Modern

Schuin tegenover Clare Lennarts woning, op Steenweg 38, was het Cabaret Modern, geopend in 1919. Het was een cabaret-variété theater annex dancing.⁷ In de roman beschrijft Lennart hoe vooruitstrevend deze uitgaansgelegenheid was:

Verderop flonkert exotisch, vooral in de avond, de gevel van de dancing. Groene en gele en paarse lichten en bonte affiches en meisjes met felle lippen, die nonchalant naar binnen zeilen. Een neger in smoking, een portier in het bessensaprood. En 's avonds schettert de jazz en doet de oude huizen rillen.⁸

Clare Lennart ging zelf hoogst zelden uit, maar zij was wel gefascineerd door variété-artiesten. Ze nam de bevriende auteur Rico Bulthuis eens mee naar Modern en wees hem op 'Marcella', die daar harmonica speelde. Dit personage was namelijk gebaseerd op Alie van Rijswijk, een kennis die Clare zowel irriteerde als fascineerde, schreef ze aan Coenen: 'Het is jammer, dat ze altijd zo groot wil doen. Ik zou wel graag eens naar waarheid over dat variété leven horen vertellen. Misschien kan ik er zelf de Dichtung uitziften.'⁹ In tegenstelling tot de andere romanfiguren, die Clare Lennart allemaal met milde ironie beschrijft - ook als ze domme dingen doen - is Marcella het enige personage dat volledig negatief is. Alie van Rijswijk kon namelijk heel hatelijk doen tegen Clare. Het portret van Marcella in de roman lijkt dan ook een beetje wraakzuchtig:

Ze was een grote, kleurige, blonde vrouw... een vrouw als een reclameplaat. Ze had grof geel haar, dat met stug uitziende golven onder haar hoedje vandaan kroesde. Haar ogen, onder geschilderde wenkbrauwen, waren zo glanzend bruin, of ze pas gevernist waren en nog niet droog. Haar mond had iets ruws en slordigs, alsof ze haar schepper geen tijd had gegeven hem behoorlijk af te maken. Ze had, zodra ze een mond kreeg, meteen gehapt. Zo leek het. De wat korte bovenlip toonde telkens als ze lachte of zelfs maar sprak, een fors gebit, waar goud in glinsterende. Het geheel had iets barbaars, dierlijk hongerigs. [...] Haar jeugd was maar onhandig opgelapt, maar haar levenskracht was fel en ongedoofd.¹⁰

Steenweg 33bis

Het huis waar Clare Lennart *Huisjes van kaarten* schreef, had zij uitgekozen vanwege de lichte en zonnige voorkamers, waar ze zelf woonde. Ze verhuurde de kamers aan de achterzijde aan studenten en de Griekse bontwerker Beiron Voorvides. Onder de woning was de fietsenstalling van ene meneer Rerink. Clara's toegangsdeur zat achter een grote, halfronde poort. Bezoekers moesten flink aan die poort rammelen of erop bonzen, dan kwam Clara met een enorme sleutel haar 'vesting' ontsluiten. Ze moesten even geduld hebben, want het was een 'heele afstand' van haar kamer tot die poort.¹¹ Iedere ochtend om 7 uur maakte Clara de poort open en 's avonds vergrendelde ze die weer. Het gaf haar een veilig gevoel om zo voor de buitenwereld afgesloten te zijn. In *Huisjes van kaarten* speelt de poort een eigen rol:

Haar huis heeft, zoals dat een Hollands huis met enig zelfrespect betaamt, een eigen deur. Die is aan de zijkant, in de poort. Als nu 's avonds deze poort gesloten wordt met twee brede, groene deuren als van een boerenschuur, dan zit ze achter dubbele deuren als in een burcht. En ze glimlacht. Want dit is prettig, zo... zelf onbereikbaar... uit te zien op het prentenboek van de straat... van de wereld... van het leven.¹²

Een tweede pluspunt van Steenweg 33bis was de 'groene tuin van niemand' achter de huizen. Het monumentenbordje zegt daarover: 'Achterpoort Groenewoude. Sommige erven van grote middeleeuwse huizen aan de Oude Gracht liepen door tot aan de Steenweg en de Lange Elisabethstraat. Zo was deze 17e-eeuwse poort de achteringang van het stadskasteel Groenewoude (Oude Gracht 151)'. Het erf moet dus over de hele lengte van de Hekelsteeg gelopen hebben. Die grote groene tuin was belangrijk voor Therese en ook voor Clare Lennart, die tussen de landerijen van het Veluwe Oldebroek was opgegroeid:

Vanaf de pakhuiszolder kan men op het dak komen. Thereesje is daarheen geklommen. Ze wilde over de muren zien. [...] Ginds ligt de tuin van niemand. Hoge, breedvertakte bomen met lichte stammen rijzen op uit een fond van goud en donker glanzend groen. [...] Op de achtergrond is een grijze gevel met klimop en wilde wingerd begroeid. De lange, losse ranken... donkergroene en bloedrode... vallen langs de lege vensters neer.¹³

< Utrechters herkennen direct De Witte Ballons (Lijnmarkt 12) in de omschrijving: 'In het stil en schemerig kroegje zitten ze bij een achterraam, dat op een gracht uitziет.' ('Huisjes van kaarten' p. 149). FOTO DE WITTE BALLONS

▸ Variété-artieste Alie van Rijswijk, alias Marcella, trad op in Cabaret Modern op de Steenweg. UIT: DOLF VERROEN, HERINNERINGEN AAN CLARE LENNART (DEN HAAG, 1975)

▴ De Steenweg met Cabaret Modern (tweede van rechts), Ansichtkaart circa 1925. HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Vanuit haar woonkamer keek Clare Lennart de Donkerstraat in, naar de luiken van Huis Zoudenbalch, dat ze in de roman het 'donkergrauw, hardstenen middeleeuws huis' noemde. Voor Clare Lennart eindigde de straat bij de middeleeuwen: bij de toren van de Buurkerk, 'de ernstige, plichtsgetrouwe, niet briljante broeder van de wereldvermaarde Dom'¹⁴ die ze liefhad omdat ze graag naar het carillon luisterde:

En boven dit alles uit staat ruig en getrouw de oude, vierkante toren. Hij hoort bij de straat, meer dan de Dom. Die staat er los van... is er bovenuit gestegen. Maar deze oude toren, die als de oudere en niet briljante broeder van de wereldvermaarde is, heeft deel aan het lief en leed van de straat. Over zijn rode stenen ligt een donker floers van ouderdom, maar in het zonlicht glanzen ze op met de diepe gloed van juwelen. [...] Zo is deze straat, onordelijk, chaotisch, aan de beheersing van de mens ontsnapt als een verwilderde tuin. Niemand, die dit zo bedoeld heeft.¹⁵

Het is onder meer aan Clare Lennart zelf te danken dat er anno 2020 nog zoveel over is van 'haar' Utrecht. In november 1958 lanceerde het gemeentebestuur namelijk het onzalige plan om de oude singels te dempen en om te vormen tot een 'auto-baan' aan de binnenzijde van de stadsbuitengracht. Clare Lennart werd actief lid van het protestcomité Stichting Comité Binnenstad en Singels, schreef kritische columns in het *Utrechtsch Nieuwsblad* en wendde zich zelfs in een persoonlijke brief tot Marga Klompé, de verantwoordelijke minister. Wel werd een deel van de Catherijnesingel toch gedempt, maar de gevreesde weg dwars over het Domplein was van de baan en de singels bleven groen.¹⁶

Wie tegenwoordig van Hoog Catharijne door de 'lange straat', langs Steenweg 33bis naar Museum Speelklok loopt, wan-

delt door het decor van *Huisjes van kaarten*. De herkenbare beschrijvingen van de winkels maken *Huisjes van kaarten* een typisch Utrechtse roman. Maar het boek geeft vooral de atmosfeer van Utrecht onnavolgbaar weer. De stad heeft de dromerigheid en contemplatie van de Middeleeuwen, 'waar de stenen zo oud zijn dat ze zijn gaan leven', gecombineerd met het verlangen tot 'meedoen' in de snelle, moderne tijd. Deze twee kanten gaan in de Domstad wonderlijk goed samen en dat geldt zeker voor de Steenweg. Clare Lennart wist die unieke Utrechtse sfeer in een roman te vangen. Tachtig jaar na de verschijning van *Huisjes van kaarten* zien we nog steeds:

Een straat, die een lengte van eeuwen heeft. Een straat, die bijna goddelijk veelzijdig is: kleurig, boeiend, irriterend, bekoorlijk, schreeuwend lelijk, verwonderlijk schoon, vulgair en ontroerend.¹⁷

Noten

- 1 Clare Lennart, *Huisjes van kaarten*. Met een nawoord van Koen Vergeer (Amsterdam/Antwerpen 2019).
- 2 Voor uitvoerige biografische informatie zie Petra Teunissen, *Voor 't gewone leven ongeschikt. Een biografie van Clare Lennart* (Barendrecht 2017). Zie ook www.clarelennart.nl.
- 3 *Huisjes van kaarten* p. 17.
- 4 *Huisjes van kaarten* p. 231.
- 5 *Huisjes van kaarten* p. 94.
- 6 *Huisjes van kaarten* p. 229.
- 7 Meer informatie over het uitgaansleven in Utrecht in het interbellum in Lutgard Mutsaers, 'Op de maat en in de pas. De populaire danscultuur in de stad Utrecht 1918-1940', *Jaarboek Oud-Utrecht* 2007 pp. 115-170.
- 8 *Huisjes van kaarten* p. 11.
- 9 Clara Klaver aan Frans Coenen, 8 juni 1933 (collectie Literatuurmuseum).
- 10 *Huisjes van kaarten* p. 40.
- 11 Rico Bulthuis in: Dolf Verroen (samenstelling), *Herinneringen aan Clare Lennart* (Den Haag 1975) p. 39.
- 12 *Huisjes van kaarten* p. 21.
- 13 *Huisjes van kaarten* p. 113.
- 14 *Huisjes van kaarten* p. 144.
- 15 *Huisjes van kaarten* p. 13.
- 16 De leden van Oud-Utrecht waren Clare Lennart dankbaar voor haar inzet. C.L. Temminck Groll, 'In memoriam Clare Lennart', *Jaarboek Oud Utrecht* 1973 p. 1. Zie ook: H. Buiter, "'De stad met de mooiste maquettes". Plannen voor Utrechts centrum en binnenstad, 1954-1971' *Jaarboek Oud-Utrecht* 1992 pp. 5-43.
- 17 *Huisjes van kaarten* p. 7.

< Steenweg 35-33 met poort in 1931. A. VAN DE POL, HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

> De groene poort in het pand Steenweg 33bis. FOTO PETRA TEUNISSEN-NIJSE

Marijke van Dorst onderzoekt leven en werk van C.C.S. Crone, publiceert over vergeten Utrechtse schrijfsters en is oprichter van Salon Saffier, podium voor literair erfgoed.

Kees Crone voor zijn ouderlijk huis in de Van der Duynstraat 2, circa 1940. **COLLECTIE MARIJKE VAN DORST**

geen priester-dichter, alleen maar ongelukkig.' Kees Crone ging uiteindelijk niet naar het klooster maar werd schrijver. In 1939 verscheen *Het feestelijke leven* en een jaar later *Muziek over het water*.

Veel inkomsten leverden zijn boeken niet op. Ook de vergoedingen voor zijn boek- en filmrecensies, verhalen en gedichten in kranten en tijdschriften, (radio)lezingen en vertalingen van Franse, Duitse en Engelse teksten voor de uitgeverijen Neerlandia en Nijgh & Van Ditmar droegen niet bij aan een dikke portemonnee. Crone woonde nog bij zijn ouders en er werd verwacht dat hij meebetaalde aan het huishouden. Vast werk was de enige oplossing. Hij ondernam daartoe verschillende pogingen. Zo schreef hij in een brief aan de directeur van uitgeverij Het Wereldvenster over 'zijn verlangen, in boekhandel of uitgeverij emplooi te vinden.' Maar in de crisistijd en de oorlogsjaren was dit niet eenvoudig. Zijn oom Jan Engelman had hem al gewaarschuwd dat de journalistieke banen niet voor het oprapen lagen. Uiteindelijk vond Crone toch emplooi in zijn eigen stad en nog wel bij een uitgeverij.

De naamgever van de literaire prijs van de stad Utrecht, de schrijver C.C.S. Crone (1914-1951), werkte in de jaren 1941-1944 bij de Utrechtse uitgeverij Bruna als letterkundig adviseur. Wat hield zijn functie precies in en hoe beïnvloedde de Duitse bezetting het werk bij de uitgeverij?

In zijn jonge jaren wilde C.C.S. (Kees) Crone priester worden. Tijdens zijn gymnasiumopleiding aan het Sint Bernarduscollege van de paters Cisterciënzers (Trappisten) van de Abdij Lilbosch in het Limburgse Pey-Echt bleek hij toch geen roeping te hebben. Wel werden zijn literaire aspiraties versterkt. Het vervolg van zijn gymnasiumopleiding aan het Utrechtse Sint Bonifacius-Lyceum sloot niet goed aan. In 1934 besloot Kees te stoppen met het gymnasium en toch maar trap-

pist te worden. Hij wilde echter pas een jaar later het klooster in gaan en eerst veel lezen en een boek schrijven.

Op zijn zolderkamer in het ouderlijk huis aan de Van der Duynstraat 2 begon hij aan een novelle over zijn middelbare schooltijd. In *Gymnasium en liefde* (1936) vertelt een van de hoofdpersonen 'dat hij katholiek priester had willen worden, maar dat was met zijn dichterlijke neiging het struikelblok voor heel zijn leven geworden. Nu werd hij

Letterkundig adviseur

Crone trad in januari 1941 op 26-jarige leeftijd in dienst bij A.W. Bruna & Zoon's Uitgevers-Maatschappij, gevestigd aan de Brigittenstraat 7. Bruna had een algemeen fonds waarin de nadruk lag op ontspanningslectuur, zoals detectives en spionageverhalen. Dat waren vooral vertalingen van werk van buitenlandse schrijvers als Leslie Charteris (*The Saint*) en Georges Simenon (*Maigret*). Ook Nederlandse misdaadauteurs waren vertegenwoordigd, zoals F. de Sinclair en Havank. Daarnaast gaf Bruna informatieve boeken uit. Van oudsher was er ook een literair aanbod met onder meer romans van de Nobelprijswinnaars John Galsworthy en Pearl Buck. Nederlandse auteurs als C.J. Kelk, Clare Lennart en Constant van Wessem behoorden ook tot het fonds van Bruna.

- < Kantoor van Bruna aan de Brigittenstraat 7, circa 1931. [ARCHIEF BOEKHANDELSBEDRIJF BRUNA BV, AMSTERDAM](#)
- > Abs Bruna in zijn kantoor in de Brigittenstraat, circa 1931. [ARCHIEF BOEKHANDELSBEDRIJF BRUNA BV, AMSTERDAM](#)
- ↘ Omslag van de door Crone uit het Duits vertaalde roman 'Philine', 1943. [COLLECTIE MARIJKE VAN DORST](#)

De uitgeverij stond in die tijd onder leiding van directeur Albert Willem Bruna (1902-1996), beter bekend als Abs. Die liet zich goed adviseren over wat zakelijk gezien wel en niet in het fonds paste. Zoon Dick Bruna memoreerde later: 'Mijn vader was zo'n uitgever die eigenlijk nooit een boek las. Gewoon een heel goede neus voor wat verkoopt, dat had hij.'¹ Abs was van mening dat uitgeven 'begon met persoonlijke relaties, het aflopen van literaire agenten, buitenlandse collega's en boekenbeurzen en daarna contacten met schrijvers zelf.'² Kees Crone werd aangesteld als letterkundig adviseur met een salaris van 60 gulden per maand. Over zijn functie schreef hij: 'Als letterkundig adviseur onderhandelde [ik] voor de auteurs en illustratoren, was redacteur, stelde contracten op, schreef prospectussen en advertenties, was typografisch ontwerper, supervisor, corrector en vertaler.'³ Hij had dus een breed takenpakket. Voor de besprekingen met schrijvers moest Crone veel reizen. Het werk bracht hem onder andere in contact met schrijvers als Anna Blaman, Godfried Bomans, Cola Debrot en Gabriël Smit. Een van de eerste manuscripten die Crone beoordeelde was de roman *Zon in Virgo* van C. Buddingh', waarover hij niet positief was. De nog onvoltooide roman had 'zeer zeker goede kwaliteiten', maar 'het thema "vrouw" werd onvoldoende beheerscht om er met een schijn van waarachtigheid over te kunnen schrijven.' De dialogen deden 'baard-in-de-keelachtig' aan en het boek liet

volgens hem ook een gebrek aan levenservaring zien. Buddingh' stuurde het manuscript vervolgens naar uitgeverij Meulenhoff, die het eveneens afwees.⁴

Crone moest ook auteurs 'binnenhalen'. Zo schreef hij in 1941 aan Hein de Bruin, van wie hij had gehoord dat die een roman had voltooid: 'Zoo u voor dit boek nog geen uitgever hebt, zou het misschien zin hebben mij in mijn hoedanigheid van adviseur der N.V. A.W. Bruna & Zoon's Uitg. mij. de tekst te sturen, met de voorwaarden, waaronder U eventueel bereid bent, haar het recht van publicatie te verlenen.'⁵ In een bruilofts-ABC bij Crones huwelijk met Jopie Markenhof in 1943 gaf zijn familie dit onderdeel van zijn werk als volgt weer: 'P. is het praten, dat Kees soms veel doet, / en waarmee hij auteurs de manuscripten afsnoept'.

Kultuurkamer

Werken bij een uitgeverij tijdens de Tweede Wereldoorlog betekende werken met beperkingen en eisen die de Duitse bezetter oplegde. Dat drukte een stempel op de functie van Crone. Het behoorde tot zijn taak om de belangen van Bruna te behartigen bij het Letterengilde van de Nederlandsche Kultuurkamer, de Afdeling Boekwezen van het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten en bij de *Abteilung Schrifttum* van het *Reichskommissariat*.

Voor iedere nieuwe titel, herdruk én voor boeken onder pseudoniem was toestemming nodig. Voor papiertoe wijzing moesten formulieren worden ingevuld en drukkers

waren verplicht om K(engetal)-nummers in hun drukwerk te vermelden. Vanaf 1 april 1942 mochten auteurs niet meer publiceren als ze zich niet aangemeld hadden bij de Kultuurkamer. Om die reden bleven manuscripten die al persklaar waren bij Bruna op de plank liggen. Dat lot trof bijvoorbeeld romans van C.J. Kelk en Clare Lennart.

Crone had zich wel opgegeven voor de Kultuurkamer, schreef hij op 16 april 1942 aan C. Buddingh', die informeerde welke Utrechtse auteurs zich aangemeld hadden. Hoewel Crone als werknemer van de uitgeverij automatisch lid was van de Kultuurkamer, meldde hij zich ook privé aan als schrijver, vermoedelijk om te kunnen blijven publiceren. Naar zijn beweegredenen en mening over de bezettersmaatregelen kunnen we alleen maar gissen. Politieke uitspraken van Crone zijn niet bekend.

De Duitsers verboden boeken die hen niet welgevallig waren. Dat gebeurde in 1941 als eerste met *Hart van Nederland*, een uitvoerig boek over de stad en provincie Utrecht. Volgens samensteller Jaap Romijn werd het boek verboden omdat met waardering over Joodse inwoners werd geschreven en hij een door de bezetter voorgesteld hoofdstuk over Utrecht als 'Stad der Beweging' (NSB) weigerde op te nemen. Later werd ook veel werk van Engelse en Amerikaanse auteurs verboden en alle boeken van de Joodse schrijver Maurits Dekker. Wanneer in nieuwe manuscripten anti-Duitse elementen voorkwamen, bijvoorbeeld in die van Havank, schrapte de uitgeverij die al voordat het verzoek om toestemming de deur uitging.

Crone maakte ook de commotie mee rond het boek *De vlam in de pan* van Bruna-best-seller-auteur Mr. A. Roothaert (*Dr. Vlimmen*). Deze roman over de mobilisatie en de vijf dagen die de oorlog op Nederlandse bodem duurde, werd in 1943 door het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten enthousiast ontvangen omdat Roothaert het vooroorlogse Nederlandse militaire beleid hekeld. Dit leidde tot een door het Departement betaalde speciale herdruk van 15.000 exemplaren, bestemd voor verspreiding onder naar het Oostfront gestuurde of elders door de Duitsers te werk gestelde

deltje *Drie in de pan*, in een oplage van 33 exemplaren, werd door zijn 19-jarige neef en beeldend kunstenaar Martin Engelman clandestien gedrukt bij de Kloosterdrukkerij in Bemelen. Eén van die verhalen, *De mahoniehouten poot*, verscheen in april 1944 in het eerste nummer van het illegale letterkundige tijdschrift *Ad Interim*, dat onder redactie stond van Jaap Romijn en Gabriël Smit. Crones lidmaatschap van de Kultuurkamer zal voor Smit, die zelf ook lid was, geen probleem zijn geweest. Of zijn mederedacteur Romijn er weet van heeft gehad is echter de vraag.

Nederlanders. Na de oorlog moest Abs Bruna zich voor deze uitgave verantwoorden bij de Zuiveringsraad voor de uitgevers- en boekhandelbranche.

Daarentegen werd Bruna tijdens de bezetting diverse keren op het Departement ontboden vanwege het stelselmatig 'wegmoffelen' van Duitse boeken en bladen en de creatieve omgang met opgelegde beperkingen. 'Zeer anti-Duitsch en onbetrouwbaar', luidde het oordeel van de *Sicherheitsdienst* in Utrecht over A.W. Bruna & Zoon's Uitgeversmaatschappij.⁶ Daar de Duitsers niet erg gecharmeerd waren van vertaalde Engelstalige boeken en diverse auteurs niet mochten publiceren, was Bruna gedwongen om meer non-fictie uit te geven. Zo was Crone betrokken bij enkele boeken over Utrechtse onderwerpen (*Utrecht als koninklijke residentie* en *Utrechtsche overleveringen uit de middeleeuwen*, beide van G.A. Evers) dan wel geschreven door Utrechtse auteurs.⁷ In de loop van de bezetting werd Bruna onder druk gezet om werk van Duitse (detective)-auteurs te vertalen en uit te geven.

Vertalingen en nevenactiviteiten

Kees Crone vertaalde in 1942 en 1943 voor Bruna vier werken uit het Duits, zoals twee detectives van Horst Alm. Daarnaast verscheen van zijn vertalershand *Philine*, een roman over Caroline Neuber (1697-1760), die met haar rondtrekkend toneelgezelschap streed voor hervorming van het Duitse toneel. Dit verhaal van schrijfster en actrice Olly Boenheim was oorspronkelijk gepubli-

ceerd in 1935 en in 1941 verfilmd onder de titel *Komödianten*. De vertaling van Crone verscheen twee jaar later. Hij schreef op de flaptekst: 'Een boek, vol gevoel, humor en hartstocht. Het werk van een talentvol schrijfster.' Het is overigens niet ondenkbaar dat Kees Crone als verwoed filmfiethebber *Comedianten* gezien heeft.

Verder vertaalde en bewerkte Crone *De eed in de perzikgaard of Hoe een sandalenmaker het tot keizer bracht*, een roman uit het oude China van Loh Kwan Tsjoeng naar de Duitse versie van Franz Kuhn. Het was een boek in de traditie van eerder door Bruna uitgegeven bewerkingen van Chinese romans.

Zijn baan bij Bruna bood Crone ook mogelijkheden voor zijn eigen literaire werk. Zijn beide novellen *Het feestelijke leven* en *Muziek over het water*, die eerder bij de Wereldbibliotheek waren verschenen, werden in 1943 door Bruna heruitgegeven. Het moet hem goed gedaan hebben dat zijn novellen en een aantal van zijn vertalingen samen in een promotiefolder van de uitgeverij aangeboden werden.

Crone ontplooipte in de bezettingsjaren ook activiteiten buiten zijn dienstverband. Hoewel er al sinds jaren geen poëzie meer uit zijn pen gevloeid was, schreef hij gelegenheidsgedichten voor de Utrechtse steendrukkerij Lammerts van Bueren, waarvan de *Nieuwejaars Heil-en Zegenwensch* voor het jaar 1942 'versierd' werd door Joop Moesman. In 1943 bracht Crone een drietal eigen verhalen uit. Het bun-

Ontslag bij Bruna

Op 30 januari 1944 was er feest bij Bruna ter gelegenheid van de 70e verjaardag van Henk Bruna, directeur van Bruna's Spoorwegboekhandel. Voor Kees Crone was het echter niet zo feestelijk. Zijn dagen bij Bruna waren geteld. Toen hij Anna Blaman op 22 februari 1944 zijn bewonde-

- < Promotiefolder Bruna met omslag 'Muziek over het water' (1943), illustratie Dick van Luyn.
COLLECTIE MARIJKE VAN DORST
- ✓ Gedicht Crone voor steendrukkerij Lammerts van Bueren (1942), illustratie J.H. Moesman.
COLLECTIE MARIJKE VAN DORST
- > Omslag 'Hart van Nederland' (1950), illustratie Fedde Weidema. COLLECTIE MARIJKE VAN DORST
- > 'De man met de schuiftrompet', beeld van C.C.S. Crone door Hans Bayens uit 1978 in de Bruntenhof. FOTO ARJAN DEN BOER

ring meldde voor haar Ontmoetingen met Selma, schreef hij in bedekte termen over zijn ontslag: 'Ik had je dit alles liever mondeling gezegd, maar er zijn op het ogenblik enkele voor mij nogal onaangename aanlegenheden aan de orde, die mijn tijd en aandacht zoozeer in beslag nemen, dat ik geen kans zie er voor een reisje naar Rotterdam tusschenuit te knijpen.'

In een open sollicitatie die Crone op 22 maart 1944 aan de Wereldbibliotheek stuurde lezen we: 'Nu ik mij gedurende ruim drie jaar bij de firma Bruna met verschillende details van de uitgeverij vertrouwd heb kunnen maken en de heer A.W. Bruna, mede in verband met zijn plan, een kleine reorganisatie in zijn zaak wil doorvoeren, thans voor mij, die het vak zoo veelzijdig mogelijk wil kennen, het moment gunstig achtte, elders te solliciteren, om ook daar de eigenaardigheden van het bedrijf te ervaren, ben ik zoo vrij U mijn diensten aan te bieden.' De Wereldbibliotheek, de uitgever van zijn novellen, had echter voldoende personeel.

Crones weduwe vertelde in 1979 in het KRO-programma *Utrecht, stad van zachte idioten*: 'Zijn ontslag was intriest. Nu was hij werkloos, net als de personages in zijn verhalen en novellen'. Dirk Coster, met wie Crone veel contact had gehad over diens manuscripten, zag het als volgt: 'Al uw toewijding voor de Bruna-zaak schijnt u tenslotte toch weinig geholpen te hebben! Nu, ik moet bekennen, dat ikzelf ook een bestemde "tegen-goesing" had om met deze mensen in zee te gaan.'⁸ Kennelijk had Coster redenen om er zo over te denken.

Zoon Frans Crone schreef in het *Hollands Maandblad* van mei 1995: 'Na een interne reorganisatie bij uitgeverij Bruna, waarbij iemand anders in zijn functie wordt gema-noeuvrerd, [zag mijn vader] zich voorjaar

1944 gedwongen naar een andere baan om te zien.' Over de reden waarom Crone niet in aanmerking kwam voor de nieuwe functie van directiesecretaris bij Bruna kan alleen maar gespeculeerd worden. Vermoedelijk zocht Abs iemand met meer uitgeverservaring. Die vond hij in de persoon van Jaap Romijn, met wie hij al eerder samengewerkt had. Het is opmerkelijk dat deze 'opvolger' in 1972 bij de postume presentatie van een herdruk van Crones *De schuiftrompet* bij boekhandel Broese meldde dat 'de wijze waar op hij [Crone] dat werk [bij Bruna] deed, voorbeeldig was. Hij moet ervan gehouden hebben, kleine afgeronde taken met grote perfectie te verrichten.'⁹

Vertrek uit Utrecht

In augustus 1944 vervolgde de 29-jarige Kees Crone zijn loopbaan bij A.J.G. Strengholt's Uitgeversmaatschappij in Amsterdam, een uitgeverij die naast een breed assortiment boeken ook veel periodieken uitgaf. Na de oorlog zou Strengholt in opspraak komen vanwege goede banden van een van de directeurs met de bezetter. Crones werk bij deze 'deutschfreundliche' uitgeverij zou meegepeeld hebben bij het publicatieverbod van een jaar dat de Eerste Raad voor de Letterkunde hem na de bevrijding oplegde.¹⁰ Of Crone bij zijn sollicitatie van de pro-Duitse houding van de uitgeverij op de hoogte was is onbekend. Overigens kreeg Strengholt uiteindelijk geen maatregel opgelegd.¹¹

Zijn nieuwe baan betekende Crones afscheid van de stad Utrecht, waar hij niet alleen geboren en getogen was maar die ook het decor had gevormd voor veel van zijn literaire werk. In *De Tijd* van 17 juli 1948 schreef hij een bespiegelende prozatekst over de Domstad. Het stuk werd in *Hart van Nederland* - in 1950 alsnog door Bruna uitgegeven - opgenomen onder de titel 'Terug in Utrecht'.

Bronnen

- Literatuurmuseum, inv. C 00465 B 1: Brieven door C.C.S. Crone.
- C.J. Aarts, 'A.W. Bruna & Zoon's Uitgeversmaatschappij', *Inktpatronen: de Tweede Wereldoorlog en het Boekbedrijf in Nederland en Vlaanderen*, onder redactie van Hans Renders, Lisa Kuitert en Ernst Bruinsma (Amsterdam 2006).
- C.J. Aarts, *Kijkjes achter de schermen, onthulde geheimen in zake uitgeverij A.W. Bruna (met en zonder Zoon)* (Utrecht 2009).
- Frans Crone, *Het Utrecht van C.C.S. Crone, vijf wandelingen* (Baarn 2001).
- Marijke van Dorst, 'C.C.S. Crone en het St. Bonifacius-Lyceum', *Tijdschrift Oud-Utrecht* 87-6 (december 2014).
- Jacques den Haan, *De buste van Beets wordt u persoonlijk aangeboden. Bruna 1868-1968* (Utrecht 1968).
- E.A. Hattinga van 't Sant, 'Albert Willem Bruna (1902-1996) uitgever en boekhandelaar', *Utrechtse biografieën* deel 5 (Utrecht 1998).
- Frits van Riel, *Dit waren Bruna's* (Castricum 2019).
- Frits van Riel, 'De uitgeversfamilie Bruna in Utrecht', *Tijdschrift Oud-Utrecht* 92-6 (december 2019).
- Jan Schilt, *Hier echter wordt het belang van het boek geschaad. Het Nederlandse boekenvak 1933-1948* (Amsterdam 1995).

Noten

- 1 *NRC Handelsblad* 5 april 2003.
- 2 *Het Vrije Volk* 14 mei 1965.
- 3 Brief van Crone aan N.J. van Suchtelen, Wereldbibliotheek, 22 maart 1944.
- 4 Wim Huijser, *Dichter bij Dordt. Biografie van C. Buddingh'* (Amsterdam 2015) p. 46.
- 5 Brief van Crone aan Hein de Bruin, 14 juni 1941. Vermoedelijk wordt 't Rad der geboorte bedoeld, in 1941 verschenen bij uitgeverij Daamen.
- 6 Jacques den Haan, *De buste van Beets wordt u persoonlijk aangeboden. Bruna 1868-1968* (Utrecht 1968) p. 73.
- 7 Dr. C. Catharina van de Graft, *Agnes Block, Vondels nicht en vriendin* (Utrecht 1943) en W. Graadt van Roggen *Een Stichtse sleutelroman uit de zeventiende eeuw* (Utrecht 1943).
- 8 Brief van Crone aan Dirk Coster, september 1945.
- 9 *Utrechtsch Nieuwsblad* 16 september 1972.
- 10 Adriaan Venema, *Schrijvers, uitgevers en hun collaboratie* Deel 3a: *De kleine collaboratie* (Amsterdam 1990) pp. 256-257.
- 11 Rob Delvigne, 'Wie was dr. J. van Arkel Zegwaard? Uitgeverij Strengholt in oorlogstijd, en daarna', *De Parelduiker* 23-5 (2018).

< Portret van Eleonora Zwager-Gehner, 1964.

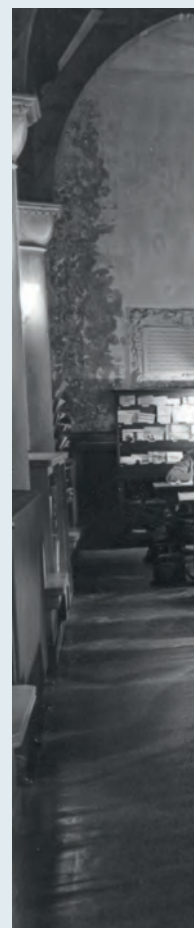
L.H. HOFLAND, HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE
BEELDMATERIAAL

> Leeszaal aan de Voetiusstraat kort voor
verhuizing naar de Oudegracht, 1974. HET

UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

✓ De uitleenbalie in de 'Jeugd Boeken Bus',
1958. T. VAN RIJNBEEK, HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE

BEELDMATERIAAL

‘Een superactieve vakvrouw’

Bibliotheekdirecteur Eleonora Zwager-Gehner

In de decennia na de Tweede Wereldoorlog groeide de stad Utrecht snel. Het inwonertal verdubbelde bijna, maar het aantal lezers nam nog veel sneller toe. Dat kwam door de democratisering van het lezen en de invloed van de televisie daarop. De Utrechtse Openbare Leeszaal en Bibliotheek speelde hierop in met nieuwe filialen in de uitbreidingswijken, een boekenbus en een aparte jeugdbibliotheek. Deze groeiperiode stond onder leiding van Eleonora Zwager-Gehner.

Arjan den Boer studeerde Algemene Letteren en is publicist en eindredacteur van dit tijdschrift.

Eleonora Johanna Gehner (1909-1990) werd geboren in Rotterdam, waar ze in 1927 slaagde aan de 2e HBS voor Meisjes. Twee jaar later werd ze assistente van de openbare leeszaal in Gouda en daarna in Groningen. In 1939 volgde Gehners benoeming tot directrice van de Openbare Leeszaal en Bibliotheek in Apeldoorn. Toen Elisabeth de Clercq - de directrice van de Utrechtse Openbare Leeszaal aan de Voetiusstraat - in 1948 met pensioen ging, werd Eleonora Gehner haar opvolger. Het jaar daarop trouwde Gehner met de 22 jaar oudere ingenieur Johan August Zwager (1887-1959). In tegenstelling tot wat destijds gebruikelijk was stopte zij niet

met werken. Waarschijnlijk was zij zelfs kostwinner; van Zwager zijn geen functies bekend van na de oorlog. Rond 1920 was hij chef Weg en Werken en administrateur van stoomtrammaatschappijen op Java geweest, om een decennium later neer te strijken in Apeldoorn. Daar was hij in 1939 leider van de distributiekring en bovendien voorzitter van de Vereeniging Openbare Leeszaal en Bibliotheek.

Bezettingsjaren

Zwagers voorzitterschap geeft meteen antwoord op de vraag hoe hij Eleonora Gehner had leren kennen; hij was feitelijk haar baas geweest. Hun band was hecht geworden tijdens de bezettingsjaren in Apeldoorn, waarin 'het bestuur steeds getracht heeft de O.L.B. zoo lang mogelijk voor het publiek open te houden en bovendien de nazificeering tegen te gaan'. Toen er NSB'ers aangesteld werden in het bestuur, traden alle andere bestuursleden af. 'Een paar weken later diende de directrice, mej. Gehner, haar ontslag in en dook meteen onder. Er kwam een N.S.B.-"directrice" (onopgeleid en dus totaal onkundig!) met dito personeel', zo schreef de lokale editie van *Trouw* kort na de bevrijding. Op

dienstverlening' in gang had gezet. Deze bureaucratische omschrijving deed nauwelijks recht aan wat zij allemaal concreet had gerealiseerd, zoals de bouw van zes filialen in de nieuwe wijken en de opening van een aparte jeugdbibliotheek. Ook was ze initiatiefnemer van de Utrechtse muziekbibliotheek. Maar vooral maakte de bibliotheek tijdens haar bewind een enorme groei door. 'In 1948, toen ik hier kwam, hadden we 3.200 leden, die per jaar met elkaar 150.000 boeken lazen. Nu in 1966 hebben we 18.000 leden en 670.000 uitleningen per jaar', blikte ze zelf terug bij haar afscheid.

Jeugdleeszaal

Al sinds de opening van de openbare leeszaal aan de Voetiusstraat in 1912 beschikte deze over een speciale jeugdleeszaal. Hier kwam in 1942 een einde aan wegens oorlogsomstandigheden en langdurige ziekte van de assistente. Na de oorlog besloot het bestuur het zo te laten bij gebrek aan geld en personeel. Zwager-Gehner pakte de draad weer op en nam in mei 1949 een jeugdbibliothecaresse in dienst. Gezien de geboortegolf na de Tweede Wereldoorlog vormde de jeugd een belangrijke doelgroep. De collectie jeugdboeken was ondergebracht in het donkere souterrain van het pand aan de Voetiusstraat. Kinderen konden

de eerste ledenvergadering na de oorlog gaf Gehner zelf een korte toelichting, 'waaruit bleek, dat ook zij alles heeft gedaan om vergiftiging van de instelling te voorkomen. Zoo is het bijv. gelukt om de jeugdbibliotheek, welke N.J.S. en H.J. propagandacentrum moest worden, te behouden.'

De nauwe band die tijdens deze periode moet zijn ontstaan, leidde ertoe dat Johan Zwager Eleonora Gehner volgde naar Utrecht. Het echtpaar, dat kinderloos zou blijven, vestigde zich aan de Stadhouderslaan 32. Zwager bleef zeer betrokken bij het bibliotheekwezen, maar niet meer in een officiële functie. Hij steunde en adviseerde zijn vrouw op de achtergrond. Johan Zwager overleed in 1959 op 72-jarige leeftijd. De Centrale Vereniging voor Openbare Bibliotheken noemde hem toen 'een der meest belangstellende leden' en schreef in een *In Memoriam*: 'Ir. Zwager was zeer geïnteresseerd in de financiële kant van het openbare bibliotheekbedrijf en heeft het CV-bestuur meermaals van advies gediend.' Zijn vrouw was zelf bestuurslid van de Centrale Vereniging en lid van de commissie Rechtspositie Leeszaalpersoneel, waar zij zich inzette voor betere betaling van bibliotheekmedewerkers.

Bij het overlijden van Eleonora Zwager-Gehner in 1990 noemde het bestuur van wat inmiddels de Gemeentebibliotheek Utrecht heette haar 'een vakvrouw met grote stuwkracht die een nieuwe bedrijfskundige visie ingang deed vinden' en die 'verdere spreiding en specialisatie van de

daar boeken lenen volgens het 'gesloten systeem' (boeken aanvragen bij de balie). Vanaf 1950 drong Zwager-Gehner er telkens weer bij bestuur en gemeente op aan om geld of ruimte beschikbaar te stellen voor een ruimere en lichtere jeugdafdeling waar 'de jeugd zelf in de boekenkasten een keus kunnen doen; daarbij is veel meer kans op onopvallende voorlichting'. Bij het 40-jarig bestaan van de bibliotheek in 1952 sprak ze: 'In 2½ jaar is het aantal jeugdlezers in de Centrale (in weerwil van de onaantrekkelijkheid van het souterrain) verviervoudigd! Dit toont duidelijk welke mogelijkheden er nog liggen voor een goed ingerichte Jeugd-leeszaal en -bibliotheek.'

Het bestuur klopte aan bij het Anjerfonds voor financiële steun om de kinderleeszaal te realiseren, maar de aanvraag werd afgewezen. Twee jaar later waren er plannen om in een door de gemeente aangekocht pand aan het Janskerkhof het Onderwijsmuseum, de onderwijsinspectie en een centrale jeugdbibliotheek onder te brengen. Toen ook dat niet lukte moest de bibliotheek een 'lezers-stop' instellen voor jeugdleden. Soms stonden kinderen 45 minuten bij de balie te wachten voordat ze geholpen werden. Met extra gemeentelijk subsidiegeld werd de jeugdafdeling in het souterrain in 1957 verbouwd tot 'een modern zaaltje waarin de kinderen zelf van de planken mogen uitzoeken wat van hun gading is'. Die mogelijkheid was er echter slechts anderhalf uur per werkdag, waarop telkens 100 à 150 kinderen afkwamen. 'Utrecht schreeuwt om een jeugdleeszaal', kopte het *Utrechtsch Nieuwsblad* bij de heropening van het souterrain. 'De directrice, mevrouw E.J. Zwager-Gehner, en de jeugdbibliothecaresse mevrouw K.C.J. Leeuw-Den Boer, toonden zich maar wat verheugd om de vernieuwing, maar, zo zeiden

ze ons: het is toch nog maar een noodoplossing. We zijn er pas, wanneer er een echte jeugdleeszaal komt.'

Een andere noodoplossing van Zwager-Gehner - ook omdat de wijkfilialen nog in opbouw waren - was de invoering van de jeugdboekbus in 1958. Hiervoor werd een 'oud werkbusje van het Gevu' opgeknapt en voorzien van een kunstglazen dak, praktische boekenschappen en een kleine uitleenbalie. De boekenbus had zeven stopplaatsen door de hele stad, waar kinderen anderhalf uur de tijd hadden om uit de 1.400 beschikbare boeken te kiezen.

Tien jaar lang ijverden de directrice en jeugdbibliothecaresse voor een eigen jeugdleeszaal en in 1960 was het zover. De nieuwe Jeugdbibliotheek opende in de Grote Vleeshal aan

de Voorstraat 19. Over de verbouwing van dit historische pand schreef restauratie-architect Temminck Groll een verslag met de toepasselijke titel 'Van Vleeshal tot Leeshal'. De ingang en fietsenstalling kwamen in verband met de verkeersdrukte aan de achterkant aan het Jansveld. In het pand verrees een voorleescabine met 'venstertjes van glas in vele kleuren' - feitelijk een enorme tussenwand - met daarboven de dienstruimtes. De 1.700 jeugdleden konden aan de Voorstraat zelf hun keuze maken uit de 13.000 boeken.

Muziekbibliotheek

In 1962 werd de centrale bibliotheek aan de Voetiusstraat heringericht ten behoeve van de 'open uitlening'. In hetzelfde jaar werd het leeggekomen souterrain gevuld met

een ander initiatief van mevrouw Zwager-Gehner. Met gemeentelijke subsidie was de Stichting Openbare Muziekbibliotheek opgericht ter bevordering van 'de muziekbeoefening in de breedste zin des woords'. De collectie bestond in eerste instantie uit bladmuziek, met als basis de verzameling van de in 1959 overleden componist en dirigent Hans Brandts Buys, zo'n 3.000 banden waaronder veel Bach-cantates. Het bestuur werd gevormd door vertegenwoordigers van talrijke muziekorganisaties. Zwager-Gehner vertegenwoordigde zelf de Openbare Leeszaal in het bestuur, waarin ook iemand zat van de R.K. Openbare Leeszaal en Bibliotheek (waarover later meer). Bij de opening deed burgemeester De Ranitz een beroep op alle muziekminnaars om de nieuwe instelling middels giften, schenkingen en legaten te bedenken. Het was een kleinschalig gebeuren; een klein jaar na opening telde de muziekbibliotheek nog slechts 44 leden aan wie 245 banden waren geleend. Vanaf 1968, toen de muziekbibliotheek verhuisde naar Achter de Dom, zouden er ook grammofoonplaten uitgeleend worden.

Nieuwe filialen

Al voor de oorlog had de Utrechtse Openbare Leeszaal en Bibliotheek twee filialen: aan de Sweelinkstraat in Utrecht-Oost en in een houten voormalig Jaarbeursgebouw-tje in Elinkwijk, toen nog gemeente Zuilen. In de periode van Zwager-Gehner kwamen er maar liefst zes bij. Filialen in de nieuwe wijken van de zich snel uitbreidende stad achtte zij 'een levensnoodzaak, nu het boek mee een rol speelt in de wijze waarop men zijn vrije tijd besteedt'. Het aantal lezers steeg namelijk, paradoxaal genoeg mede door de opkomst van de televisie, waarop men schrijvers leerde kennen. Zwager-Gehner vertelde dat ze de bibliotheek als 'een soort verlengstuk van de televisie' zag.

'Dat merken wij namelijk vaak. Laatst is Eline Vere op de televisie geweest en dan komt er hier de volgende dag altijd wel iemand het boek halen. Ook bij literaire forums is zo'n reactie soms duidelijk merkbaar. Wij zijn uiteindelijk het instituut waar belangstellenden in zo'n geval reeds verkregen kennis nog groter kunnen maken.'

Bijna elk jaar kwam er een nieuwe vestiging bij. In 1958 opende een filiaal aan de Vleutenseweg, in 1961 in Oog en Al, in 1962 in Hoograven, in 1963 in Tuinwijk, in 1965 in Overvecht en tot slot van Zwager-Gehners directoraat in 1966 in Kanaleneiland. Het filiaal Tuinwijk aan de Ingenhouszstraat diende overigens ter vervanging van een al eerder geopende vestiging in een oud pand aan de Willem van Noortstraat, dat geplaagd werd door lekkages. 'Elfduizend banden kleuren in kasten en op tafels in het nieuwe filiaal Tuinwijk van de openbare leeszaal en bibliotheek Utrecht. Grote ramen waar de zon rijkelijk doorheen kan glippen. Vloeren met rode, paarse en gele blokken. Witte muren. Felgroene hangplanten vormen het tot een aantrekkelijk gebouw', schreef het *Utrechtsch Nieuwsblad*.

Het Tuinwijk-filiaal was ontworpen door architect Jan van Grunsven, een oud-medewerker van Gerrit Rietveld. Terwijl de bibliotheek in Overvecht koos voor een eenvoudige ruimte onderin een flat aan de Vader Rijndreef, schakelde men in Kanaleneiland opnieuw Van Grunsven in. De Openbare Leeszaal aan de Bernadottelaan zou diens *magnum opus* worden. De architect wilde met de opvallende ronde vorm zoveel mogelijk afsteken tegen de omliggende rechtlijnige bebouwing. Een 'boekenmolen', zo noemde Van Grunsven het bouwsel zelf. Behalve de vorm van het gebouw droeg ook de kleurige, abstracte gevelbeschildering van kunstenaar Jan Bons bij aan het contrast met de omgeving.

< De Jeugdbibliotheek in de Grote Vleeshal aan de Voorstraat, 1974. [HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL](#)

➤ Filiaal Tuinwijk van de Openbare Leeszaal en Bibliotheek aan de Ingenhouszstraat. [UIT: PIET 'T HART, 'EEN MACHTIG MIDDEL' \(ZWOLLE 1992\)](#)

✓ Openbare Leeszaal Kanaleneiland aan de Bernadottelaan met beschildering door Jan Bons. Links architect Van Grunsven.

[COLLECTIE FAMILIE VAN GRUNSVEN](#)

De twee ronde verdiepingen waren opgedeeld in 'taartpunten' die zorgden voor zoveel mogelijk wandruimte met behoud van een groot raamoppervlakte voor daglicht. Tegen deze wanden boden kasten plaats aan 7.700 boeken. Bijkomend voordeel was volgens Van Grunsven dat 'de trapeziumvormige ruimten een besloten indruk [geven], waardoor de bezoeker rustiger en minder gestoord een keuze kan maken.' De halfopen ruimtes dienden onder andere als 'een kleuterhoekje met minibankjes', een tijdschriftencorner en een 'tienerhoek' met zitjes. In het midden was een open hal met uitleenbalie - beneden voor volwassenen, boven voor de jeugd.

De opening van de Openbare Leeszaal Kanaleneiland vond plaats op 20 oktober 1966. Bij diezelfde gelegenheid werd afscheid genomen van Eleonora Zwager-Gehner. Het *Utrechtsch Nieuwsblad* schreef: 'Nog één dag is deze superactieve vrouw directrice van de Openbare Leeszaal en bibliotheek en dat is ze dan achttien jaar geweest'. Zij trad terug om het 'om gezondheidsredenen wat rustiger aan [te] doen'. Wel bleef ze aan als hoofd van het nieuwe filiaal Kanaleneiland, wat

- < De bibliotheek aan de Voetiusstraat na invoering van 'open uitleening', 1974. [HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL](#)
- ✓ Eleonora Zwager-Gehner overhandigt wethouder Van der Vlist een boek bij de opening van de leeszaal Kanaleneiland in 1966, tevens haar afscheid. [L.H. HOFLAND, HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL](#)

ze tot haar pensionering in 1974 zou blijven. Wethouder Hendrik van der Vlist sprak waarderende woorden en Zwager-Gehner dankte hem op haar beurt 'voor de grote steun die zij altijd van zijn kant bij haar werk had ondervonden en bood hem het eerste boek uit de kast aan'. Het is onbekend of hij het boek moest retourneren.

Opvolging en fusie

Zwager-Gehner werd opgevolgd door adjunct-directeur Willem van Hall (1932-?). Hij was eerst assistent geweest en had in 1963 het directeursdiploma van de Centrale Vereniging voor Openbare Bibliotheken gehaald. Er kwam een einde aan de periode waarin vrijwel uitsluitend vrouwen werkzaam waren bij bibliotheken. Dat wees op een 'emancipatie' van het bibliotheekwezen als vakgebied dat ook door mannen serieus werd genomen, maar had wel tot gevolg dat leidinggevende functies voortaan vooral door hen werden vervuld. Door het vertrek van Zwager-Gehner ontstond er ruimte voor een fusie met de

Rooms-Katholieke Openbare Leeszaal en Bibliotheek (RKOLB). Deze was gevestigd aan de Kromme Nieuwegracht en had ook verschillende wijkfilialen, waaronder voormalige parochiebibliotheken. Door de maatschappelijk ontwikkelingen in de jaren 60 verwaterde de katholieke censuur en was er inhoudelijk steeds minder verschil tussen beide bibliotheken. De gemeente drong aan op een fusie, maar Zwager-Gehner voelde daar niet voor.

'De directrice van de OLB zag in de RKOLB een ernstige concurrent die overal filialen stichtte en erop uit was de mensen uit haar bibliotheek weg te lokken', schreef Piet 't Hart in 1992. Toen de RKOLB in 1958 een filiaal opende in winkelcentrum 't Goylaan en daarbij de aanduiding R.K. wegliet, schreef Zwager-Gehner een open brief in de krant waarin ze de RKOLB verweet de indruk te willen wekken dat het om een leeszaal van 'haar' ging. Ze liet zelfs een advertentie plaatsen om dit beeld te corrigeren. De katholieke krant *Het Centrum* schreef vervolgens dat Zwager-Gehner 'een klein wei-

nigje de kluts is kwijtgeraakt, toen zij haar actie voerde. Jammer! Want het bestuur van de R.K. Openbare Leeszaal had het sportiever gevonden, wanneer men de vermeende moeilijkheden in overleg had geregeld.' Wellicht vormde de kwestie rond de RKOLB de achtergrond van het vertrek van Zwager-Gehner om 'gezondheidsredenen'. Zij was een dominante persoonlijkheid die weerstand kon oproepen. Ze was gehecht aan hiërarchie en moest weinig hebben van inspraak. Bij de RKOLB was de werksfeer informeler, wat haar aversie mede kan verklaren. Haar opvolger Van Hall stond wel open voor democratisering en enkele jaren later zou de Utrechtse bibliotheek als eerste in Nederland een ondernemingsraad krijgen. De fusie tussen de beide leeszaalen kwam in 1969 tot stand, al waren er de eerste jaren nog twee directeuren en beschikte de bibliotheek pas vanaf 1975 over een gezamenlijke locatie, namelijk in de oude V&D op de hoek van de Oudegracht en de Stadhuisbrug. Dat zou de hoofdvestiging van de Utrechtse bibliotheek blijven tot 16 februari 2020.

Bronnen

- Jan van Grunsven, 'Filiaal openbare leeszaal en bibliotheek te Utrecht', *Bouwkundig Weekblad* 1968-8 pp. 133-135.
- Piet 't Hart, *Een machtig middel tot volksoontwikkeling. Honderd jaar openbare bibliotheken in de stad Utrecht 1892-1992* (Zwolle 1992).
- '40 jaar openbare leeszaal. Nog steeds onderbezet door geldgebrek', *Utrechtsch Nieuwsblad* 22 februari 1952.
- 'O.L.B. in de branding', *Trouw* (editie Apeldoorn), 7 juli 1945.
- 'Boekenbezit nam enorm toe, maar studeren af', *Utrechtsch Nieuwsblad* 16 juni 1955.
- 'Meer personeel, meer ruimte, meer boeken', *Utrechtsch Nieuwsblad* 18 augustus 1956.
- 'Utrecht schreeuwt om een jeugdleeszaal', *Utrechtsch Nieuwsblad* 22 november 1957.
- 'Jeugdboekenbus rijdt naar zeven stadshoeken', *Utrechtsch Nieuwsblad* 19 november 1958.
- 'Elfduizend boeken wachten in filiaal Tuinwijk', *Utrechtsch Nieuwsblad* 10 januari 1963.
- 'Mevrouw E.J. Zwager-Gehner legt morgen functie neer', *Utrechtsch Nieuwsblad* 19 oktober 1966.
- 'Nieuw filiaal openbare leeszaal geopend', *Utrechtsch Nieuwsblad* 21 oktober 1966.

De Heksenkelder in de werfkelder van Oudegracht 261, circa 1976.

ATRIA, KENNISINSTITUUT VOOR EMANCIPATIE EN VROUWENGESCHIEDENIS

De Heksenkelder werd Savannah Bay

Wie in Utrecht op zoek is naar een boek over #MeToo of andere feministische kwesties, wordt al snel verwezen naar Savannah Bay. Hoewel de winkel zich tegenwoordig als algemene boekhandel profileert, is de voorgeschiedenis nog voelbaar. Als eerste vrouwenboekhandel van Nederland begon de zaak in 1975 onder de naam De Heksenkelder in een werfkelder aan de Oudegracht. Het aanbod was feministisch met een sterke nadruk op 'lesbisch bestaan' en zwarte vrouwen. In 1984 ging de boekhandel aan de Telingstraat verder onder de naam Savannah Bay. Ook werd het aanbod breder.

Timo Houtekamer is historicus en **Lex van Rens** cultuurhistoricus. Zij droegen bij aan het jubileumboek 'Savannah Bay. Geschiedenis van een bijzondere boekwinkel, 1975-2019'.¹

De Heksenkelder kwam voort uit de tweede feministische golf in de jaren 70 en was onderdeel van de zogenaamde 'vrouwenboekbeweging'. De oprichtsters van De Heksenkelder, Dorelies Kraakman en Sylvia Bodnár, merkten dat er in de vrouwenbeweging een sterke behoefte aan documentatie bestond. Feministische literatuur was niet of nauwelijks te vinden in de algemene boekhandel en zelfs linkse boekhandels - zoals in Utrecht De Rooie Rat (1972-2015) - hadden in dat opzicht een beperkt aanbod. Dit leidde tot het idee voor een gespecialiseerde boek-

winkel en in 1975 werd De Heksenkelder geopend als eerste vrouwenboekhandel van Nederland. De winkel was te bereiken via een trap in het bijbehorende vrouwencafé, De Heksenketel genaamd, aan de Oudegracht 261 in Utrecht.

Het aanbod van De Heksenkelder bestond bij de opening uit 'feministische- en emancipatie literatuur: studies, (auto)biografieën, poëzie, romans en feministische tijdschriften' en niet-seksistische kinderboeken.² Hiermee hoopen Kraakman en Bodnár de 'emancipatie van de mens' - waarmee zowel vrouwen als mannen werden bedoeld - te bevorderen. Vaak wordt verondersteld dat witte, hoogopgeleide, heteroseksuele vrouwen de de hoofdrol speelden tijdens de tweede feministische golf, maar de geschiedenis van Savannah Bay laat zien dat deze beweging ook veel pluriformiteit kende. 'Lesbisch bestaan' was vanaf het begin een van de belangrijkste categorieën in het emancipatoire boekenaanbod en ook de categorie 'zwarte vrouwen' kreeg altijd veel aandacht.

De Heksenkelder moest zich echter wel strikt beperken tot dit gespecialiseerde aanbod. In het koopcontract voor het winkelpand liet de voormalige eigenaar

S.J. van der Galie opnemen dat het aanbod van De Heksenkelder 'op straffe van een dwangsom van f500,-' niet mocht overlappen met het aanbod van zijn eigen algemene boekhandel aan de Choorstraat. Dit bleek geen enkel probleem te zijn, want een maand na de oprichting was de hele voorraad van de winkel uitverkocht. Het jaar 1976 begon daardoor met lege schappen en goede vooruitzichten. Begin februari was het aanbod weer op peil.³ De voorraad werd grotendeels in het buitenland besteld en bevatte titels als de lesbische klassieker *Rubyfruit Jungle* (1973) van Rita Mae Brown, *The Golden Notebook* (1962) van Doris Lessing en *Black Women's Liberation* (1970) van Maxine Williams en Pamela Newman. Laatstgenoemde boek laat zien dat de emancipatiedrang van De Heksenkelder niet alleen witte vrouwen betrof, maar dat er in de jaren 70 al aandacht was voor vrouwen van kleur.

Vrouwenboekbeweging

'Wij willen het anders', liet Dorelies Kraakman in een interview weten. Naast de verkoop van boeken voor en door (met name lesbische) vrouwen, ging het bij De Heksenkelder namelijk ook om een nieuwe, utopische manier van leven en 'het afwijzen van de masculinistische cultuur die de hele maatschappij beheerst'.⁴ Om dit te bewerkstelligen werd De Heksenkelder behalve een boekhandel ook een informatiecentrum en een plek van samenkomst. Er lag een klantenschrift waarin ervaringen, gedachten en gevoelens werden gedeeld, er vonden muzieksessies en discussies plaats en er was ruimte voor praatgroepen en exposi-

ties van vrouwelijke kunstenaars. Op de leestafel lagen informatiestencils over thema's variërend van abortus tot maandverband voor vrouwen in Namibië.⁵

De Heksenkelder was de eerste, maar al snel niet meer de enige vrouwenboekhandel van Nederland. In 1976 volgde Xantippe in Amsterdam en het jaar daarop De Feeks in Nijmegen. De vrouwen van deze boekhandels en van feministische uitgeverijen en drukkerijen vormden de zogenaamde 'vrouwenboekbeweging', een actief netwerk waarin gecommuniceerd werd en actie gevoerd om emancipatie en bewustwording te bevorderen.

De Boekenweek van 1979 vormt een goede illustratie van de weerbaarheid en doelstel-

lingen van de beweging. In die week plaatste De Bijenkorf een advertentie waarin het warenhuis zich afzette tegen het aanbod van de vrouwenboekhandels, dat zich zou beperken tot 'emancipatie en feminisme', en aangaf de eerste 'algemene' vrouwenboekhandel te openen waar 'een vrouw alles kan vinden op historisch gebied, politiek-economisch en sociologisch, medisch, seksualiteit, pedagogie, theologie, biografieën, boeken over en/of door vrouwen'.⁶ Dit stuitte de vrouwenboekbeweging tegen de borst, want zoals schrijfster Hanneke van Buuren het in een klachtbrief verwoordde: alle genoemde categorieën waren ook in de vrouwenboekhandels te vinden. De Heksenkelder, Xantippe, De Feeks, feministische uitgeverij Sara en vrouwendrukkerij Virginia maakten officieel bezwaar bij de Reclame Code Commissie tegen deze misleidende advertentie. Hun klacht werd gegrond verklaard.⁷ Hieruit blijkt dat de vrouwenboekbeweging meer was dan een verzameling losse winkels; door samen op te trekken, lieten de vrouwenboekhandels zien ook op landelijk niveau een rol van betekenis te spelen.

Verhuizing en verbreding

Begin jaren 80 was het collectief van vrijwilligers dat de winkel beheerde ervan overtuigd dat men weg moest uit de moeilijk toegankelijke werfkelder. Verhuizing leek een voorwaarde om het hoofd boven water te kunnen houden, aangezien het financieel slecht ging met de winkel. 'Wij willen bovengronds', maakte het collectief in 1983 bekend. 'Onze droom is een mooi, groot, licht pand in het centrum. Een echte etalage, een leeshoek, literaire middagen, muziek, een kopje koffie,

Viva Aktueel

★ Samenstelling: Ingrid W. Zwiers, tel. 020-731361, postbus 497, Amsterdam ★

KRANT

Heksenketel in Utrecht

Wie gelooft er nog in Heksen? Twee jonge Utrechtse vrouwen geloven er in ieder geval wel in. Als alles meezit krijgt Utrecht dankzij Dorelies Kraakman (volkenrechtkundige) en Selma Bodnar (folkloriste) een nieuwe...

veel arbeid(st)ers aan de lopende band, die geen minuut te lang werkten, voortdurend klachten hadden. Eentonigheid maakt ziek, was een van de konklusies.

Plaats voor werklozen?

Als werkloze arbeiders...

en heel veel ruimte voor alle boeken.⁸ Deze droom werd verwezenlijkt toen De Heksenkelder verhuisde naar de Telingstraat en verder ging onder de naam Savannah Bay, vernoemd naar het gelijknamige toneelstuk van de Franse schrijfster en feministe Marguerite Duras. De verhuizing werd mede gefinancierd door een benefietfeest in muziekcentrum RASA op 17 juni 1984. Op 1 november van datzelfde jaar opende Savannah Bay haar deuren aan de Telingstraat 13. Savannah Bay bleef boeken aanbieden die elders moeilijk te vinden waren. Met het succes van de vrouwenboekbeweging verscheen echter een steeds groter deel van het aanbod ook in de algemene boekhandel. In de jaren 90 ging Savannah Bay zich steeds minder richten op het feministische aanbod waarmee De Heksenkelder begonnen was en kwam de focus meer op algemene literatuur te liggen. Daan van Amelsfort, Frédérique Leopold en Marischka Verbeek, die vanaf 1993 als collectief de winkel beheerden, hadden respectievelijk Nederlands, Frans en een combinatie van Engels en literatuurwetenschappen gestudeerd. Zodoende konden zij de klanten goed adviseren over literatuur in die talen. De jaren 90 werden een tijd van veralgemenisering; het collectief liet een nieuw logo ontwerpen, voerde een nieuw in- en verkoopbeleid en deed een beroep op klanten om al hun boeken bij Savannah Bay te bestellen. Ondanks deze commerciële keuzes werd Savannah Bay echter geen 'gewone boekhandel'; de emancipatoire doelstelling bleef en vrouwenboeken bleven op de planken liggen. Zonder zich van de oorspronkelijke klanten te vervreemden probeerde de winkel een commerciële koers te

varen om het hoofd boven water te houden.

Van en voor liefhebbers

Sinds 1997 klopt het beeld van Savannah Bay als vrouwenboekhandel niet meer helemaal. Vanaf dat jaar presenteerde de winkel zich simpelweg als *boekhandel*. Het ging niet slechts om het loslaten van een specialisatie; achter de schermen veranderde er ook het een en ander. Zo verdween het collectief dat tot die tijd de winkel beheerde en werd Marischka Verbeek eigenaar van Savannah Bay. Naast Marischka bleven er vrijwilligers in de winkel werken die zich bezig hielden met de boekverkoop. In de jaren daarvoor was al gebleken dat Savannah Bay met een aanbod van alleen vrouwenboeken geen levensvatbare onderneming was. De doelstelling werd daarom verruimd van 'betrokkenheid met vrouwenemancipatie' naar 'maatschappelijke betrokkenheid in bredere zin'.⁹ Er kwam nog meer nadruk te liggen op literaire fictie. Het aanbod werd in het ondernemingsplan van Marischka Verbeek beschreven als 'boeken (literaire fictie; hoogwaardige non-fictie), overige informatiebronnen en aanverwante (cadeau)artikelen voor particulieren en instellingen met interesse in emancipatie, culturele diversiteit, vrouwen en seksualiteit.' De winkel behield dus wel een specialisme, maar de (lesbische) vrouw stond niet langer centraal. Er werd besloten het specialisme uit te breiden naar 'boeken voor homoseksuelen en boeken over alloctonen en niet-westerse culturen'. Wel bleef de winkel vrouwenboeken aanbieden 'die je niet snel bij de gewone boekhandel met het gangbare bestsellers-beleid zult tegenkomen.'

- ▶ Affiche feministiese boekhandel De Heksenkelder, 1976.
ATRIA, KENNISINSTITUUT VOOR EMANCIPATIE EN VROUWENGESCHIEDENIS
- ◀ Oprichters Dorelies Kraakma en Sylvia Bodnár in Viva, 1975.
ATRIA, KENNISINSTITUUT VOOR EMANCIPATIE EN VROUWENGESCHIEDENIS
- ▲ Aankondiging uit 1986. Het logo verbeeldde strand en golven van de Savannah Bay uit het toneelstuk van Marguerite Duras.
ATRIA, KENNISINSTITUUT VOOR EMANCIPATIE EN VROUWENGESCHIEDENIS
- Marischka Verbeek, Frédérique Leopold en Daan van Amelsfort, 1993. WINKELARCHIEF SAVANNAH BAY

Interieur van de winkel bij tien jaar Savannah Bay, 1994. WINKELARCHIEF SAVANNAH BAY

Toch waren de meeste bestsellers vanaf 1997 ook in de schappen van Savannah Bay te vinden. 'Want die leveren omzet op', was er in een nieuwsbrief te lezen. De winst die dit opleverde werd in de specialisaties van de winkel gestoken: 'Wij [gebruiken] dat geld om boeken als *Sociale vaardigheden voor Turkse meisjes* of *The best lesbian erotica* in de kast te hebben. Geen winstgevende, wel belangrijke boeken. Of ze nou in de mode zijn of niet.'¹⁰

De grote voorraad 'belangrijke boeken' kende zowel voor- als nadelen. Het inkoopbeleid zorgde meer dan eens voor liquiditeitsproblemen. Omdat een groot deel van het aanbod lang in de schappen bleef liggen, werden deze boeken op een vergadering eens als 'duur behang' bestempeld. Tegelijkertijd was juist die hoeveelheid bijzondere boeken de kracht van de winkel, zoals blijkt uit notulen van een vergadering in 1997: 'Credo moet zijn: een boek afrekenen kan iedereen, helpen vinden wat u zoekt niet; of, een winkel van liefhebbers voor liefhebbers; of, een oase van boeken in het hart van de stad.' Savannah Bay wilde niet proberen de 'grote jongens' te overtreffen, maar met een focus op 'ongekende concepten' een bijzondere bijdrage leveren aan het boekenlandschap van de stad.¹¹

Regenboogboeken

Een van de gevolgen van de verbreding van de doelstelling was in 1997 de invoering van een nieuwe rubriek met boeken voor homoseksuelen. Behalve dat deze nieuwe klantengroep goed bij het emancipatoire karakter van de winkel paste, was de uitbreiding ook commercieel gemotiveerd. Het aanbod van homoboeken in Utrecht was immers schaars; Marischka Verbeek herinnert zich dat er alleen bij de V&D iets te vinden was.¹² Men zag hierin een kans: 'Uitbreiding van het assortiment trekt meer (kapitaalcrachtige) klanten. Uitbreiden met homoliteratuur en derde wereld literatuur ligt voor de hand. In Eindhoven en Nijmegen bleken bovengenoemde rubrieken succesvol.' Een praktisch probleem rond de nieuwe specialisatie kwam op meerdere vergaderingen ter sprake: 'We moeten informeren bij

homovrienden: wat leest een homo? (!!!)'¹³

De winkel heeft ongetwijfeld veel moeite gestoken in het beantwoorden van die vraag, want de nieuwe rubriek bleek een groot succes. Dit had zijn weerslag had op drukke momenten in de winkel: 'Op zaterdag verdringt men zich rond de homokasten en de hele eerste helft van de winkel is steeds leeg'.¹⁴ De verkoop van boeken in de categorie fictie/literatuur daalde sterk, terwijl de verkoop in de categorie homo/lesbisch steeg. Rond 2004 heeft de winkel om die reden overwogen om zich uitsluitend nog te richten op een homoseksuele en lesbische klantenkring. De vraag werd gesteld: 'Moet SB een gay/lesbian boekwinkel worden of blijft literatuur ook belangrijk?' Uiteindelijk besloot men om deze karakterwijziging niet door te voeren en vast te houden aan de in 1997 gekozen specialisaties. Toch bleef het niet bij het verkopen van homoboeken. Savannah Bay was sinds de begindagen van de Heksenkelder een plek van samenkomst voor lesbiennes en heeft ook altijd lesbische activiteiten georganiseerd, bijvoorbeeld tijdens de tweejaarlijkse vrouwenboekenweek. Met de uitbrei-

ding van de doelstelling ging de winkel zich actief bezighouden met het culturele leven van de hele LHBT-gemeenschap in de stad. Zo werd vanaf 1997 'Uit de BoekenKast' georganiseerd, een literaire middag waarmee de winkel een culturele bijdrage leverde aan de door de gemeente Utrecht geïnitieerde Roze Lenteweek. Uit de BoekenKast bleek een succes; in de literaire belevingswereld van Utrecht kwam hierdoor aandacht voor deze onderbelichte boeken.

Overigens richtte de winkel zich niet uitsluitend op lesbische vrouwen en homomannen. Ook boeken voor transgender personen waren vanaf de eeuwwisseling al in de winkel te vinden. Op dat moment was het aanbod van dit soort boeken nog schaars en speelde het thema nauwelijks een rol in het maatschappelijke debat. De inzet van Savannah Bay voor de homogemeenschap werd door de gemeente beloond. In 2009 ontvingen Marischka Verbeek en de vrijwilligers van Savannah Bay de Annie Brouwer Korfprijs - vernoemd naar de oud-burgemeester van Utrecht - voor hun bijdrage aan de acceptatie en zichtbaarheid van de LHBT-gemeenschap in Utrecht.

Tegenwoordig wordt gezegd dat Savannah Bay méér is dan een gewone boekhandel. Hoewel de winkel zich als een algemene boekhandel is gaan presenteren, blijft de geschiedenis bepalend voor het imago en het aanbod van 'bijzondere boeken'. Onderwerpen als emancipatie, seksualiteit en etniciteit stonden vanaf de opening van De Heksenkelder centraal en dit zijn nog altijd de terreinen waarop de winkel zich het meest richt. De Heksenkelder en Savannah Bay hebben daarmee een unieke bijdrage geleverd aan het Utrechtse boekenlandschap.

Noten

- 1 Marijke Huisman e.a., *Savannah Bay. Geschiedenis van een bijzondere boekwinkel, 1975-2019* (Utrecht 2019). Met medewerking van Suzanne Balm, Suzanne van der Beek, Timo Houtekamer, Onessa Novak en Lex van Rens. Dit artikel is gebaseerd op archiefonderzoek dat is gedaan door Marijke Huisman voor het jubileumboek.
- 2 Doorslag van artikel voor Lover, z.j. (Atria, archief Vrouwenboekwinkel De Heksenkelder en Vrouwencafé De Heksenketel).
- 3 'Drempelvrees voor de Heksenketel neemt af', *Utrechtsch Nieuwsblad* 3 februari 1976.
- 4 Jan Kroesen, 'In Utrecht floreert een vrouwencafé annex boekhandel', december 1975 (Atria, archief Vrouwenboekwinkel De Heksenkelder en Vrouwencafé De Heksenketel).
- 5 *Utrechtsch Nieuwsblad* 3 februari 1976.
- 6 Deze advertentie verscheen onder andere in *De Telegraaf* van 31 maart 1979.
- 7 Openbare aanbeveling Reclame Code Commissie, 18 september 1979 (Atria, archief Vrouwenboekwinkel De Heksenkelder en Vrouwencafé De Heksenketel).
- 8 Folder 'Steun onze verhuizing', z.j. (Atria, archief Vrouwenboekwinkel De Heksenkelder en Vrouwencafé De Heksenketel).
- 9 Marketingplan Savannah Bay, z.j. (Archief Savannah Bay).
- 10 Nieuwsbrief Savannah Bay, december 1997, 2-3.
- 11 Notulen bestuursvergadering CV Savannah Bay 08 september 1997 (Archief Savannah Bay).
- 12 Interview Marischka Verbeek, 18 maart 2019.
- 13 Notulen Bestuursvergadering Stichting De Luister 14 februari 1996 (Archief Savannah Bay).
- 14 Notitie Marischka Verbeek bij agenda Stichting de Luister, 3 februari 2004 (Archief Savannah Bay).

Elisabeth de Ligt is historica en werkt als educatief uitgever. Zij is redacteur van dit tijdschrift.

De Utrecht Maffia

Herinneringen van Ronald Giphart

Utrecht maakte in de jaren 90 van de afgelopen eeuw een bloeiende literaire periode door. De stad telde veel succesvol debuterende schrijvers en dichters. Het was een los-vaste groep jonge mensen, waarvan sommigen elkaar sinds hun studietijd kenden en die elkaar inspireerden. Zij noemden zichzelf soms schertsend de Utrecht Maffia. Ronald Giphart was een van de kernleden van deze groep.

▲ Ronald Giphart in 1998. J. LANKVELD. HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

▼ Tommy Wieringa, Arjan Witte, Jack Nouws, Daniëlle Serdijn, Jerry Goossens, Hager Peeters en Ingmar Heytze COLLECTIE INGMAR HEYTZE

Giphart studeerde aan het einde van de jaren 80 aan het Instituut de Vooy's voor Nederlandse Taal- en Letterkunde van de Utrechtse universiteit. Hij was betrokken bij de Stichting Studenten Activiteiten De Vooy's (STAV) en het instituutblad De Vooy's, dat in 1982 was begonnen. Volgens Giphart werd in de jaren 80 de basis gelegd voor het succes van de literaire jaren 90 in

Utrecht. De universiteit hield zich al lang met literatuuronderzoek bezig; daar voegden zich de literaire journalisten bij, zoals Ed van Eeden, Hans Bouma en Peter Nijsen, die toevallig allemaal in Utrecht woonden. Zij waren ook betrokken bij de Stichting Literaire Activiteiten Utrecht (SLAU), die in 1983 was opgericht (inmiddels opgegaan in het Literatuurhuis).

Podiumcafé's

Op verschillende plekken in de stad was in de jaren 80 plaats voor literatuur. Zo vonden op zondagmiddagen literaire happenings plaats in Zeezicht aan de Nobelstraat ('eet-kijk-luistercafé-galerie-open podium', stond er op de gevel). Een tweede thuis voor jonge schrijvers en dichters met aspiraties werd café De Bastaard aan het Jansveld. Arnold Meulenbeld opende dit theatercafé in 1984. Hij had volgens Giphart de gave om leuke mensen aan te trekken voor achter de bar. Theatremakers, kunstenaars, schrijvers en muzikanten dronken er een biertje aan de bar, in de achtertuin of in een van de nissen, speelden een potje pool en bespraken het leven. Giphart: 'De Bastaard was een magneet voor velen. Ik woonde in hetzelfde studentenhuus als Bert Natter. Wij waren bevriend met onder andere Jack Nouws en Tommy Wieringa. Op donderdag en vrijdag troffen we elkaar in De Bastaard. We vormden een soort kongsi, die later de Utrecht Maffia is geworden.'

Wat de Utrechtse schrijvers en dichters mede bond was een - in elk geval met de mond beleden - afkeer van bekende Amsterdamse schrijvers, die elkaar het licht in de ogen niet gunden. Maar in Amsterdam waren wel de uitgeverijen gevestigd waar de Utrechtse schrijvers hun werk publiceerden. 'Zoals een docent van ons zei: een gedicht is een gedicht als het er uitziet als een gedicht en in Amsterdam wordt uitgegeven. En zo kwam het dat je in de trein naar Amsterdam zat met allemaal mensen uit het Utrechtse literaire bedrijf, die voor tijdschriften en kranten werkten als redacteur, journalist of columnist. Dat schiep een band.' Volgens Giphart was - en is - Utrecht een klein Amsterdam. Alles wat deze grote stad heeft, heeft Utrecht ook, zoals een bloeiend cultureel leven - maar dan op een overzichtelijke schaal (en natuurlijk met mooiere grachten). Ook de literaire wereld was in Utrecht goed te overzien. Als je eenmaal een positie als schrijver of dichter had verworven, ging het er gemoedelijk

aan toe. 'Utrecht was liefdevol, er heerste kameraadschap. Het was geen *ratrace* van oogverblindende mensen. In Amsterdam woonden goede literatoren, maar de onderlinge strijd was er fel. Wij spraken af aan de toog dat we ons niet tegen elkaar zouden laten uitspelen. Maar het afzetten tegen Amsterdam was ook een beetje een pose. Je moet het ook niet te serieus nemen. Het enige dat ons echt bond was dat we in Utrecht woonden.'

Epicentrum

In de jaren 90 kwam het Utrechtse literaire leven tot bloei. De stad werd een soort literair epicentrum. Giphart debuteerde in 1992 met de roman *Ik ook van jou*, die bekroond werd met het Gouden Ezelsoor. In 1993 volgde de roman *Giph* en in 1997 *Phileine zegt sorry*. Ook andere Utrechtse schrijvers debuteerden succesvol, zoals Manon Uphoff en Tommy Wieringa. Dat schiep een band. Ingmar Heytze en Vrouwkje Tuinman organiseerden in die tijd het Poëziecircuit, een

Enkele jonge Utrechtse schrijvers in de jaren 90

Naam

Stephan Enter (1968)
Ronald Giphart (1965)
Ruben van Gogh (1967)
Jerry Goossens (1965)
Ingmar Heytze (1970)
Tijtske Jansen (1971)
Bert Natter (1968)
Jack Nouws (1960)
Hagar Peeters (1972)
Vrouwkje Tuinman (1974)
Manon Uphoff (1962)
Tommy Wieringa (1967)
Arjan Witte (1961)

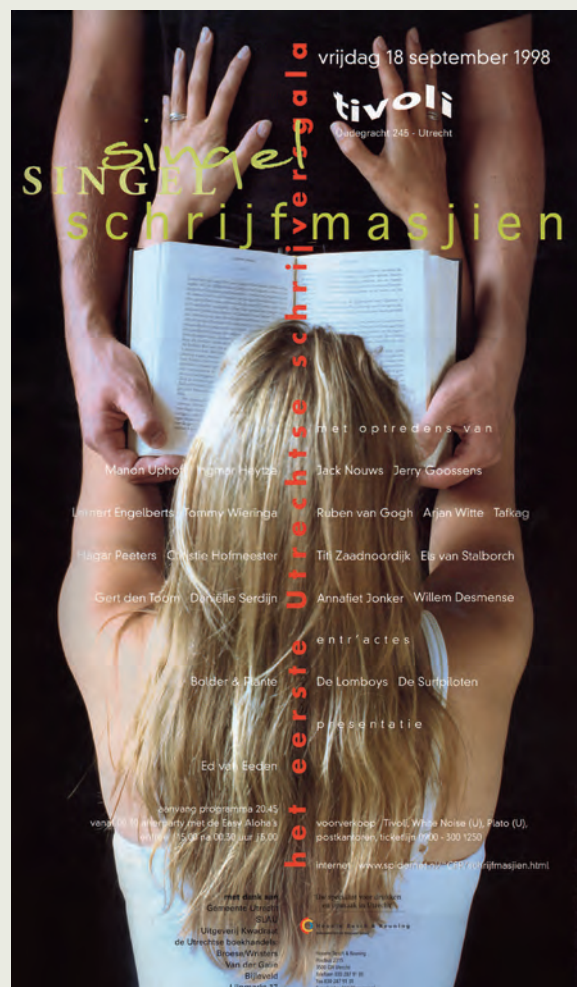
Debuut

Winterhanden (1999)
Ik ook van jou (1992)
De Man van Taal (1996)
De lokroep van de mossel (1994)
De allesvrezer (1997)
Het moest maar eens gaan sneeuwen (2003)
De beste schrijver van Nederland (met Ronald Giphart, 1995)
De gemonteerde vrouw (1997)
Genoeg gedicht over de liefde vandaag (1999)
Vitrine (2004)
Begeerte (1995)
Dormantique's manco (1995)
Rode Zeep (1995)

- < Theatercafé De Bastaard aan het Jansveld in 1989. [HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL](#)
- < Café Zeezicht aan de Nobelstraat in 1988. [HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL](#)
- > Flyer Poëziecircus in café Averechts, circa 1995. [COLLECTIE ERIK JAN HARMENS](#)
- ↘ Affiche 'Singel Singel Schrijfmasjien' in Tivoli, 1998. [ONTWERP MIEKE VAN DER WILT, COLLECTIE JACK NOUWS](#)

soort anarchistische literaire avonden. Niet alleen in Zeezicht, maar bijvoorbeeld ook in café Averechts in de Vogelenbuurt waren optredens van schrijvers en dichters. De jonge auteurs verdienden hun brood ook met optredens, zoals de Tivoli Writers-block Tour, of met het schrijven van columns en artikelen voor allerlei tijdschriften die er toen waren. Bijvoorbeeld voor *Rails*, het maandblad van de Nederlandse Spoorwegen dat in de treinen lag. Het brein hierachter was bladenmaker Ruud Hollander van Multi-Magazine, die ook uit Utrecht kwam. Ronald Giphart is nog korte tijd hoofdredacteur van het blad geweest, net als Bert Natter. Giphart herinnert zich de jaren na de val van de Berlijnse Muur als een periode van ideologische bevrijding. De in voorgaande decennia gevreesde kernoorlog was uitgebleven en het communisme verdween langzamerhand. De polarisatie nam sterk af in de jaren 90. Het waren ontspannen jaren waarin iedereen vrij kon ademhalen. Er was economische welvaart, PvdA en

VVD regeerden samen, het poldermodel floreerde, euthanasie werd geregeld en ook in het literaire milieu ontstond meer vrijheid. Tot in de jaren 80 was er een diepe kloof tussen hoge en lage kunst, maar in de jaren 90 begon dat onder invloed van het postmodernisme eindelijk te veranderen. Schrijvers mochten nu bijvoorbeeld ook gerust over voetbal schrijven. In retrospectief waren het volgens Giphart zorgeloze jaren. 'Je kon toen nog geld verdienen met boeken. Je had wat bankbiljetten in je achterzak en ging naar 't café. We moeten de herinnering aan de jaren 90 koesteren, want het was een ongekend tijd. Inmiddels wordt alles weer preutser en strikter in Utrecht, zoals de openingstijden van de horeca'. Giphart vindt het mooi dat De Bastaard nog altijd bestaat en dat er veel optredens zijn met *slam poetry* en *spoken word*. Veel van de debuterende Utrechtse schrijvers uit de jaren 80 en 90 zijn uitgegroeid tot bekende en met menig literaire prijs bekroonde auteurs.

Bronnen

- telefonisch interview met Ronald Giphart, april 2020.
- www.cityofliterature.nl.

Verdwenen boekhandels

Utrecht als boekenstad was in het straatbeeld het meest zichtbaar aan de boekwinkels met hun etalages. In de 20e eeuw telde de binnenstad talrijke boekhandels, nog afgezien van de antiquariaten, kantoorboekwinkels en kiosken. Enkele bestaan nog, zoals Bijleveld en het onlangs naar Post Utrecht verhuisde Broese, maar veel bekende namen zijn de afgelopen decennia verdwenen.

Arjan den Boer en Niels Bokhove

AFBEELDINGEN: HET UTRECHTS ARCHIEF, FLICKR (5), DE ROOIE RAT (8) EN DUIC.NL (10)

1 Kemink, Domstraat 1-3

Dirk Kemink begon in 1753 als drukker en werd ook actief als boekhandelaar. Zijn klantenkring was protestants. Rond 1850 had Kemink zich ontwikkeld tot een van de belangrijkste uitgevers van Nederland. Na vestigingen in de Schoutensteeg en op de Neude betrok de boekwinkel in 1925 een nieuw pand aan de Domstraat 1-3, ontworpen door Willem Maas. Sinds 1899 was A. Oosthoek eigenaar, tevens uitgever van een bekende encyclopedie. In 1972 fuseerde de boekhandel met Broese van de Nachtegaalstraat. Onder de naam Broese Kemink werd de gezamenlijke winkel gevestigd aan de Stadhuisbrug. In 1998 verdween de naam Kemink.

2 Van Rossum, Oudkerkhof 2

In 1797 begon Gerhardus Banning 'Agter het Stadhuis' een katholieke boekhandel, op de hoek Korte Minrebroederstraat-Oudkerkhof. Na zijn dood deed z'n echtgenote de zaak in 1830 over aan haar neef Johannes Richardus van Rossum, de eerste van vijf generaties. Van Rossum was ook uitgever van katholieke bladen. In de winkel werd verder religieuze kunst verkocht, zoals heiligenbeelden. Ook was er een afdeling kerkmuziek. In 1971 werd Van Rossum een Standaard Boekwinkel (SB). Inmiddels onderdeel van Bruna, sloot de winkel in 1987.

3 Dekker & Van de Vegt, Oudegracht 206

J.G. Dekker en W.J. van de Vegt begonnen in 1856 in de Herenstraat een kantoorboekhandel en boekbinderij annex winkel in religieuze artikelen. Na enkele jaren werd de firma ook actief als katholieke uitgeverij. Rond 1900 verhuisde de zaak naar Oudegracht 206, om in 1917 te worden overgenomen door K.W.J. van Rossum (van het Oudkerkhof). Met de oprichting van de Katholieke Universiteit Nijmegen in 1923 opende Dekker & Van de Vegt ook daar een filiaal en werd vaste uitgever van de universiteit. De Utrechtse winkel ging in 1973 op in Broese Kemink. In Nijmegen is Dekker Van de Vegt nog altijd een grote boekhandel.

4 De Vroede, Trans 6

In 1898 vestigde H. de Vroede zich als boekverkoper aan de Trans door overname van de boekhandel van P.H. Reijers. In de 19e eeuw was de firma Reijers ook actief geweest als uitgever en bood het pand tevens onderdak aan de Volks-leesbibliotheek 'Jong Leven'. Vanaf 1931 werd boekhandel H. de Vroede gedreven door schoonzoon P. van Dijk, die de zaak positioneerde als universiteitsboekhandel. Hij bleef actief als uitgever van vooral juridische studieboeken, maar ook een enkel kinderboek. De winkel bestond tot 1964; het pand werd vervolgens door de universiteit in gebruik genomen.

5 Wristers, Minrebroederstraat 13

Jan Wristers nam in 1887 het antiquariaat van Hendrik Buskes aan Haverstraat over. Oorspronkelijk was het een theologische boekhandel van afgescheiden (gereformeerde) signatuur. Zoon J. Wristers studeerde zelf theologie in Kampen. In 1904 verhuisde de zaak naar Minrebroederstraat 13, waar vanaf circa 1920 ook nieuwe boeken werden verkocht. Later profileerde Wristers zich als Wetenschappelijke Boekhandel en Antiquariaat met onder andere aandacht voor rechten, geneeskunde en geschiedenis. Na de fusie met Broese Kemink in 1998 was de winkel de academische afdeling van Broese Wristers. De vestiging sloot in 2001.

6 Van Wijk, Oudegracht 124

Boekbinder en typograaf W.J. van Wijk begon in 1904 een leesbibliotheek aan de Korte Elisabethstraat 1. Toen hij rond 1920 naar de Schoutenstraat verhuisde, werd de zaak tevens een boekhandel. In 1936 vestigde de winkel annex bibliotheek zich op Oudegracht 124. Bij Van Wijks 80e verjaardag in 1964 schreef het *Utrechtsch Nieuwsblad*: 'Ondanks zijn hoge leeftijd leidt hij voor een groot deel nog zijn zaak, die - aanvankelijk van bescheiden omvang - gegroeid is tot een der meest bekende en grote magazijnen op dit terrein.' Van Wijk's Boekhandel is rond 1980 opgeheven.

7 Van der Galie, Choorstraat 24

Als voortzetting van boekhandel M. Vet begon S. van der Galie in 1957 zijn winkel aan de Oudegracht 261. In de werfkelder was vanaf 1964 de befaamde 'pocketkelder' ondergebracht met 'ruim 10.000 binnen- en buitenlandse pocketbooks verdeeld over 50 series', zoals werd geadverteerd. Rond 1975 verhuisde de zaak naar de Choorstraat 24. Van der Galie was gespecialiseerd in schaak- en bridgeboeken, maar had ook een flinke literaire afdeling. In 2004 volgde het faillissement.

8 De Rooie Rat, Oudegracht 65

In 1971 begon De Rooie Rat in politiek centrum De Raadskelder onder het stadhuis. Het was de eerste links-politieke boekhandel van Nederland. De verhuizing naar een winkelpand aan de Oudegracht 65 ging in 1980 gepaard met een verbreding van het assortiment. In later jaren kwam de linkse inhoud vooral van niet-Nederlandse titels en van het steeds verder uitdijende antiquariaat. In 2015 moest het collectief achter De Rooie Rat faillissement aanvragen vanwege financiële problemen 'waar alle boekhandels mee te maken hebben'.

9 De Literaire Boekhandel, Lijnmarkt 17

Voormalig KRO-televisie-omroepster en lerares Frans Thoma Adelaar startte in 1968 de zelfstandige boekhandel Lijnmarkt 17, later De Literaire Boekhandel geheten. Adelaar volgde eerst een vakopleiding voor de boekhandel en uitgeverij. De zaak kenmerkte zich door goed opgeleid personeel en een eigen assortiment van Nederlands en vertaalde literatuur, poëzie en kinderboeken. Op het 'Podium voor Poëzie' achterin kwamen leeskringen bijeen en vonden boekpresentaties en lezingen plaats. In 2019 verkocht de vastagoedeigenaar het pand aan een andere onderneming. Vanwege de hoge huren zag Adelaar geen mogelijkheid de zaak elders voort te zetten.

10 De Wijze Kater, Mariaplaats 1

In 1987 begon voormalig antiekhandelaar Leo Spee een esoterische boekhandel aan de Twijnstraat 56. Hij sloot daarmee aan bij de grote interesse voor spirituele onderwerpen en 'New Age'. De winkel was genoemd naar het toneelstuk *De wijze kater* van Herman Heijermans, op zijn beurt geïnspireerd door het sprookje van de Gelaarsde kat. Na meer dan 30 jaar achter de toonbaak - inmiddels aan de Mariaplaats - besloot Spee in 2019 de winkel te sluiten omdat deze volgens hem niet meer rendabel was.

Interesse in de geschiedenis van stad en regio Utrecht? Word dan lid van **Oud-Utrecht**

Als lid van *Historische Vereniging Oud-Utrecht* ontvangt u zes maal per jaar het Tijdschrift Oud-Utrecht, ieder jaar een Jaarboek en om de maand de digitale Nieuwsbrief. Ook kunt u excursies, lezingen en het maandelijks Historisch Café bijwonen.

www.oud-utrecht.nl/lid-worden

Projectontwikkeling Bemiddeling Verhuur Bouw

Laan van Vollenhove 2925 Zeist • +31 (0) 30 69 5 66 44 • www.lismanenlisman.nl